

**Bakı Dövlət Rabitə və Nəqliyyat
Kollecinin müəllimi Aminə
Musayevanın “Azərbaycan dili və
nitq mədəniyyəti” fənnindən
mühazirələri.**

GİRİŞ.

I Nitq mədəniyyətinin tədqiqi, inkişafı və təbliği. Mədəni nitqə verilən başlıca tələblər. Nitqin aydınlığı.

Nitq mədəniyyəti ümumi mənəvi mədəniyyətin tərkib hissələrindən biridir. Azərbaycan dili hazırda sözün əsl mənasında dövlətin rəsmi dilidir, ictimai ünsiyyət vasitəsidir.

Azərbaycan dili qrammatik quruluşuna görə türk dillərinin oğuz qrupuna daxil olan qədim və zəngin bir dildir. Hazırda bu dildən Azərbaycanda və xaricdə-İranda, Rusiyada, Orta Asiyada və başqa yerlərdə 40 milyondan artıq insan ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edir. Azərbaycan dili sabit qrammatik quruluşa, zəngin söz və ifadə ehtiyatına, zərif səslənmə sisteminə malikdir.

Xalqımızın müstəqillik və suverenlik əldə etməsinə qədər, xüsusən, sovet dövründə Azərbaycan dili formal şəkildə dövlət dili hesab edilmiş, dilimiz konstitusiyada təsdiq edilən hüquqa malik olmamışdır.

Respublikamız yalnız dövlət müstəqilliyi əldə etdikdən sonra ana dilimiz həqiqi mənada dövlət dili hüququnu qazandı. Müstəqil Azərbaycanın 1995-ci ildə ümumxalq referendumunda qəbul edilmiş Yeni Konstitusiyasında Azərbaycan dili dövlət dili kimi öz statusunu aldı. Burada (21-ci maddə) göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir və Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir. Belə bir şəraitdə kütlələrlə təmasda olan natiqlərin üzərinə böyük vəzifələr düşür. Müasir dövrdə gözəl danışıq qabiliyyətinə yiyələnməyi zaman özü tələb edir. Lap qədim zamanlardan məzmunlu, obrazlı, aydın, təsirli nitqə malik olan adamlar cəmiyyət tərəfindən hər zaman yüksək qiymətləndirilmişdir.

Miladdan əvvəl Qədim Misirdə, Hindistanda, Çində, Ərəbistanda bir sıra görkəmli natiqlər yetişmişdir. Nitq mədəniyyətinin əsl vətəni Yunanıstan olmuşdur. Natiqlik də bir elm kimi Yunanıstanda meydana gəlmiş, inkişaf etmişdir. Ölkəni idarə edənlər ideyalarını müdafiə etmək, kütlələri arxasınca aparmaq məqsədi ilə sözdən, natiqlik sənətindən silah kimi istifadə etməyə çalışırdılar.

Bu dövrdə natiqlik sənətinin nəzəriyyəsi bəhs edən “Ritorika” elmi yaranır və inkişaf edir. Bizim eradan əvvəl V və IV əsrlərdə natiqlik sənəti özünün çiçəklənmə dövrünü keçirir. Lisi, Sokrat, Esxin, Demosfen, Aristotel həmin dövrün görkəmli natiqləri olmuşlar.

Antik yunan natiqlik sənətinin yaranması və inkişafında Aristotelin xüsusi rolu olmuşdur. O, 335-ci ildə “Ritorika” adlı əsərini yazıb natiqlik sənətinin elmi əsaslarını vermişdir. Əsər üç hissədən ibarətdir:

1. Nitqin tərtibi prinsipləri;
2. Natiq üçün lazım olan şəxsi keyfiyyət və qabiliyyət;
3. Nitqin texnikası, vasitələri və priyomları.

Qədim Yunanıstanda natiqlik sənətinin inkişafına təsir göstərən səbəblərdən biri də Solon qanunları olmuşdur. Bu qanunlara görə hər bir afinalı məhkəmədə öz hüququnu müdafiə etməyi bacarmalı idi. Bu işi hamı edə bilməzdi. Buna görə də Afinada loqoqraflar- hüquqi təhsil almış adamlar ortaya çıxmağa başladılar. Onlar xüsusi muzzla məhkəmədə söyləniləcək nitqlərin mətnini tərtib edirdilər. Demosfen həmin loqoqraflardan biri olmuşdur. Afinada natiqlik məharətinin inkişafı Demosfenin adı ilə bağlıdır.

Siseron onun haqqında demişdir: “Kim Demosfen olmaq istəmirsə, o, natiq deyil”.

Afina şəhər dövlətinin tənəzzülündən sonra onun mərkəsi Romaya köçürülür. Roma natiqlik sənətinə bir sıra görkəmli şəxsiyyətlər bəxş etmişdir. Katon, Antoni Mark, Qrakxi, Siseron və başqaları. Bunların içərisində bir natiq kimi dünya şöhrəti qazanmış Siseron xüsusilə fərqlənirdi. Siseron natiqlik sənəti ilə bağlı “Natiqlik haqqında”, “Brut yaxud məşhur natiqlik haqqında” və “Natiq” traktatlarını yazmışdır.

Roma natiqlik məktəbinin inkişafı uzun sürmür. Respublikanın süqutundan sonra natiqlik sənəti tənəzzülə doğru gedir. Diktatura natiqliyin qarşısını alır, bu sənət din xadimlərinin əlində dini qanunları ehkamları təbliğ etmək vasitəsinə çevrilir.

Natiqlik sənətinin tarixi ilə bağlı bu vəziyyət Rusiyada, eləcə də Azərbaycanda XVII, XVIII və XIX əsrlərə qədər davam etmişdir.

Rusiyada natiqlik sənətinin inkişafı alim və söz ustası M.V. Lomonosovun adı və fəaliyyəti ilə bağlıdır. Rus natiqlik sənətinin inkişafında XIX əsrdə yaşayıb-yaratmış yazıçıların, şairlərin, dilçi alimlərin fəaliyyəti böyük olmuşdur. Saltıkov-Şedrin, Dostoyevski, Çexov həmin dövrün rus natiqləridirlər.

Natiqlik sənətinə Şərqdə də maraq yaranmış, ritorika elminə yüksək qiymət verilmişdir. Firdovsi, Əbu Əli İbn Sina sözə yüksək qiymət vermişlər.

Azərbaycanda natiqlik sənətinin yaranmasının tarixi qədimdir. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında söz, gözəl danışmaq qabiliyyəti qiymətləndirilmişdir. Ulu əcdadlarımız sözün gücünü, təbii qüdrətini yüksək dəyərləndirmişlər.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində nitqin gözəlliyinə yüksək qiymət verənlər çox olmuşdur. Ə.Xaqani, N.Gəncəvi, Həsənoğlu, N.Tusi, Xətayi, Füzuli, Vaqif və başqa böyük natiqlər olmuşlar.

XVII-XVIII əsrlərdə aşıq poeziyasında da sözün tələffüzünə, deyilişinə çox fikir verilmiş, “İmran dili” dedikdə gözəl danışmaq nəzərdə tutulmuşdur.

XIX əsrdə Azərbaycanda M.Ş.Vazeh, M.F.Axundzadə, Bakıxanov, Zakir kimi natiqlər yetişmişdir. M.F.Axundzadə bədii və elmi yaradıcılığında mədəni nitq, nitqin aydınlığı, orfoqrafiya, orfoepiya normaları haqda elmi fikirlər söyləmişlər.

Mirzə Kazım bəy, S.Ə.Şirvani, N.Nərimanov, F.Köçərli öz əsərlərində dilimizin lüğət tərkibi, üslubiyyatından, praktik məsələlərindən bəhs etmiş, məktəblilərin yüksək nitq mədəniyyətinə yiyələnməsinin vacibliyini qeyd etmişdir.

XX əsr özünün güclü natiqlərini yaratmışdır. M.Ə.Rəsulzadə, N.Nərimanov, S.Vurğun, C.Xəndan, İ.Şıxlı, Ş.Qurbanov, Xəlil Rza Ulutürk və başqa bu kimi natiqlər ana dilində səlis, aydın, yığcam danışmaq bacarığına sahib idirlər.

“Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir” deyən ulu öndərimiz Heydər Əliyev zəmanənin görkəmli natiqlərindən olmuşdur. O, xalqla öz dilində danışdı və yüksək nitq mədəniyyətinə sahib idi.

Nitq mədəniyyəti insanlara məxsus ümumi mədəniyyətin aparıcı tərkib hissələrindən biridir. Mədəni nitqin tərifini “bu dilin vasitə və imkanlarından məzmun, şərait və məqsədə adekvat istifadə olunmasıdır”.

İnsanın nitqi onun iç dünyasını aşkarlayan başlıca vasitədir. Həzrəti Əli buyururdu ki, hər kəs öz dilinin altında gizlənilir. Danışmayınca ağıllı və ya ağılsız olması məlum olmur.

Qabusnamədə deyilir: “Sözü ən gözəl tərzdə söyləmək lazımdır ki, həm söz anlayan olasan, həm də söz anladasan”.

Mədəni yaxşı nitqi şərtləndirən bir sıra tələblər vardır. Həmin tələblər bunlardır: aydınlıq, düzgünlük, sadəlik, dəqiqlik, yığcamlıq, zənginlik, təmizlik, münasiblik, ifadəlilik və s.

Nitqin aydınlığı. Aydınlıq dinləyici və oxucunun nitqi asanlıqla anlaması, başa düşməsidir. Aristotel nitqin aydınlığını ünsiyyət üçün başlıca şərt sayır və göstərirdi ki, nitq aydın deyilsə, demək o öz məqsədinə çatma bilməmişdir. Nitqin aydınlığı üçün əsas amil danışanın nitq obyektinə haqqında mükəmməl məlumatla malik olmasıdır. Natiq haqqında danışacağı materialı dərindən bilsə, həmin materialı ifadə etmək üçün müvafiq dil vasitələri də tapa bilər. Firudin bəy Köçərli nitqin aydınlığı haqqında demişdir: “Dili dolaşmaq şəxsin fikri də dolaşqdır. Doğru və salamat fikrli adamların kəlamı həmişə aydın, açıq və düzgün olur”.

Nitq zamanı aydınlığın pozulmasının bir səbəbi də dili yaxşı bilməmək, zəngin söz ehtiyatına sahib olmamaqdır.

Düzgün olmayan tələffüz, səslərin öz məxrəcində deyilməməsi, qarışdırılması, normal intonasiyaya əməl olunmaması və s. nitqin aydınlığına xələl gətirən səbəblərdir.

Kütlə qarşısında çıxış edən natiq nitqinin aydın olması üçün aşağıdakılara əməl etməlidir.

1. Danışılacaq mövzu haqqında düşünmək, material və faktlar toplamaq;
2. Materialı sistemləşdirmək;
3. Mətn yazılıdırsa, dönə- dönə oxumaq, sözləri aydın şəkildə tələffüz etməyə nail olmaq;
4. Sözü qrammatik normalarını aydın tələffüz etmək;
5. Məzmunu uyğun intonasiya seçmək, çətin sözlərin mənasını izah etmək.

Nitqin aydınlığını yaradan amillərdən biri də diksiyadır. Latınca “dictio” sözündən alınmış, sözlərin düzgün öz məxrəcinə uyğun şəkildə tələffüz olunması deməkdir. Aydın, düzgün diksiya nitqin qavranılmasını təmin edir. Diksiyanın pozulması söz və ifadələrin başa düşülməsini, fikrin anlaşılmasını çətinləşdirir.

Natiqlik praktikasında nitqin baxımından aydınlığı və düzgünlüyü böyük əhəmiyyət kəsb edir. Aydın diksiyaya nəfəsi və səsi idarəetmə bacarığını təkmilləşdirmək, şivə və qüsurlarını düzəltmək, səs, nəfəs üzərində kompleks çalışmalar aparmaqla nail olmaq mümkündür.

II Nitqin yığcamlığı, nitqin təmizliyi, nitqin düzgünlüyü. Cümlənin düzgün qurulması.

Nitqin yığcamlığı geniş anlayışdır. Yığcamlıq dedikdə müxtəsərlik, fikrin qısa və aydın şəkildə ifadə olunması nəzərdə tutulur. Kamil adamlar hər zaman deyəcəklərini ölçüb-biçmiş, geniş mətləbləri yığcam şəkildə ifadə etməyə çalışmışlar.

Yığcamlıq nitqdə sözcülyə qarşı qoyulan bir anlayışdır. Sözcülük, əsasən iki formada özünü göstərir: 1. Nitqdə artıq söz və ifadələrin işlənməsi, fikrin təkrarı;

2.Çox danışmaq, uzunçuluq.

Nitqin yığcamlığı tələb edir ki, söylənilən fikir mümkün qədər az sözlə ifadə olunsun. Məs: son zamanlar vurğulamaq sözü nəzər-diqqəti cəlb etmək, diqqət vermək, yada salmaq ifadələrini əvəz edir. Bu cür əvəz olunma nitqin yığcamlığı baxımından məqbul sayılır.

Sözcülük eyni fikrin müxtəlif cümlələrlə verilməsində də özünü göstərir. Azsavadlı adamların nitqində konkretlik, yığcamlıq az olur. Onların nitqində əşya və hadisələr barədə “yaxşıdır”, “maraqlıdır” və s. kimi faktlara əsaslanmayan rəylərə tez-tez təsadüf olunur. Professor A.Abdullayev göstərirdi ki, əşya və hadisə barədə “ümumiyyətlə” danışmaq, fikir irəli sürmək olmaz.

Yığcam danışa bilmək insanda çox vacib keyfiyyətlərdəndir. Hər kəs özünün və başqasının danışığına bu cəhətdən tənqidi münasibət bəsləməli, yığcam, məntiqi danışmağı bacarmalıdır.

Qədim Yunanıstanda nitqin yığcamlığına xüsusi əhəmiyyət verilirdi. Spartada yeniyetmələrə bir neçə sözlə çox şeyi ifadə etmək öyrədilirdi ki, buna “lakonik nitq” deyilirdi. Sonralar spartalılar nitqin bu cəhətini daha da inkişaf etdirdilər. Qədim Yunanıstanda “lakonik danışmaq” anlayışı yarandı.

İngilislər, amerikalılar danışmaq və yazılarında yığcamlığa ciddi fikir verirlər. Onlar insanı müəyyən münasibətlə təbrik etmək istədikdə “təbrik edirik” cümləsini yazır və zərflər qoyub göndərir.

Nitqin yığcamlığı natiqlik praktikasında xüsusi rol oynayır. Natiq “sözə sıxlıq, fikirlərə genişlik” prinsipini əsas götürərək geniş mətləbləri yığcam şəkildə, faktlar əsasında dinləyicilərə çatdırmağı bacarmalıdır.

Nitqin təmizliyi. Mədəni nitqdə əsas tələblərdən biri də onun təmizliyidir. Bu, o deməkdir ki, ədəbi dilin normalarına uyğun gəlməyən dil vahidləri (sözlər, frazeologizmlər, cümlələr ə s.) nitqdə işlədilməməlidir.

Dilin təmizliyini qoruyub saxlamaq üçün aşağıdakılara əməl olunmalıdır.

1. Nitqdə məhəlli dialektlərə, yerli şivələrə məxsus danışmaq tərzinə yol verilməməlidir. Çox vaxt dialekt və şivələr ziyalıların da nitqində özünü göstərir. Məs: əyərlərim (əgər), genə (yenə), münasibat (münasibət), yanı (yəni) və s. Belə şivə sözlərinin işlənilməsi nitqi korlayır.

2. Əcnəbi sözlər lüzumsuz işlədilməməlidir. Bəzi hallarda natiqlər, kütləvi informasiya vasitələri ilə mənası az anlaşılan, tələffüzü çətin olan sözlərə çox yer verirlər. Məs: reabilitasiya, regional. Belə sözlər şərh olunan məsələnin mənimsənilməsini çətinləşdirir. Lakin bu o demək deyildir ki, təmizlik xatirinə elm, texnika və digər sahələrin inkişafı ilə bağlı son zamanlar dilimizə keçirilmiş söz və ifadələrdən imtina edilməlidir. Dəstək, basqı, bölgə, olay, özəl, önəmli, yetərsay və s. kimi sözlərin ifadə etdiyi məna dilə, tələffüzə yatımlılıq baxımından uyğundur, hazırda onlardan ünsiyyətdə geniş istifadə olunur. Bir sıra söz və hadisənin dilimizdə uyğun adı olduğu halda alınma sözlərlə adlandırılması dili korlamaqdır. Məs: soyuducu əvəzinə xolodilnik, tozsoran əvəzinə pılesos, sənəd əvəzinə dokument, fincan əvəzinə çayşka və s.
3. Tüfeyli sözlərlə bağlı qüsurlar aradan qaldırılmalıdır. Bəziləri cümləni qura bilmədikdə zəruri sözləri tapmaqda çətinlik çəkirlər. Adın sən de, nədir, canım sənə desin və s. kimi söz və ifadələrdən istifadə etməklə nitqi korlayırlar.
4. Jarqon sözlərin və ifadələrin işlədilməsi. Məs: voobşe, znaçit, toçno, tak çto və s. kimi sözlər dilin təmizliyinə xələl gətirir.
5. Mədəni danışmada başqasını təhqir etmək məqsədini daşıyan söyüş, qeyri-etik söz və ifadələrə (anqırmaq, bağırmaq, qanmaq və s.) yol verilməməlidir.

Nitqin düzgünlüyü. Nitqin bu keyfiyyətindən bəhs olunarkən çox zaman göstərilir ki, düzgünlük həm yazılı, həm də şifahi nitqdə qrammatik qaydalara əməl etməkdir. Lakin bunun üçün təkəcə bunu gözləmək kifayət deyildir. Qrammatikanı yaxşı bilən adamlardan elələrinə təsadüf edilir ki, onların nitqini anlamaq mümkün olmur. Belələrinin nitqi cansız, təsirsiz və qüsurlu olur. Düzgün nitqə yiyələnmək üçün qrammatikanın qaydalarını bilməkdən əlavə, ədəbi dilin digər normalarına da riayət etmək lazımdır. Bunun üçün cümlələr məntiqi cəhətdən düzgün qurulmalı, oradakı fikirlər aydın olmalı, münasib sözlər seçməli və düzgün tələffüz edilməli, sözün təsir gücünü artıran vasitələrdən yerində istifadə olunmalıdır. Nitqin düzgünlüyü üçün başlıca şərtlərdən biri ifadə edilən fikrin reallıqla bağlılığı, gerçəkliyin, hadisə və predmetlərin olduğu şəkildə əks etdirilməsidir. Reallıqdan uzaq nitq təsirsiz, maraqsızdır.

Natiq öz çıxışı ilə dinləyənləri inandıra, onların ürəyinə yol tapa bilməlidir. Bu o zaman mümkün olur ki, nitq həyat həqiqətləri, real hadisələr əsasəndə qurulsun. Bu baxımdan ulu öndərimiz H.Əliyevin çıxışlarını nümunə kimi göstərmək olar. O, izahedici nitqi ilə insanları müstəqilliyimiz uğrunda mübarizə aparmağa, nailiyyətlər əldə etməyə səsləyir və buna nail olurdu.

Nitqdə reallıqdan uzaqlaşma, əsasən iki səbəbdən irəli gəlir. Birincisi, mühazirəçinin bilərəkdən faktları, hadisələri təhrif olunmuş şəkildə şərh etməsi. Məs: layiq olmadan edilən təriflər, nöqsanların ört-basdır olunması və s. nitqin düzgünlüyünə xələl gətirən hallardır.

Nitqi reallıqdan uzaqlaşdıran digər səbəb danışanın nitq predmeti haqqında səthi məlumatla sahib olmasıdır. Məs: ölkəmizin xarici siyasəti haqqında səthi məlumatı olan mühazirəçinin çıxışı maraqsız olur, yaxşı dinlənilmir.

Cümlənin düzgün qurulması. Nümunəvi nitqin mühüm şərtlərindən biri də cümlələrin düzgün qurulmasıdır. Bu cəhətdən natiqin nitqi başqalarından fərqlənməlidir. O, fikrini dolğun, aydın, təsirli cümlələrlə ifadə etməyi bacarmalıdır. Onun nitqi bədii təsir vasitələri-sinonimlər, frazeoloji birləşmələr, atalar sözü, aforizmlər və s. ilə zəngin olmalıdır. Belə obrazlı ifadələr yerində işləndikdə nitq xoşagəlimli olur, onun təsir gücü artır.

Şifahi nitqin qüsurlarından biri də cümlələrin düzgün qurulmamasıdır. Natiq cümlə qurmaq bacarığını təkmilləşdirməli, nitqində uzun, dolaşq təmtəraqlı cümlələrə yol verməməli, fikirlərini aydın ifadə etməlidir. Həmin cümlələr həm də dinləyicini qane edəcək bir tərzdə söylənilməlidir. Bu zaman ədəbi tələffüz qaydaları gözlənilməli, diksiyaya, nitq fasiləsinə, məntiqi vurğuya və s. əməl olunmalıdır.

Cümlə qurmaqla bağlı qüsurun bir səbəbi də nitqdə həmcə böyük cümlələrin işlədilməsidir. Belə cümlələr nitqi ağırlaşdırır, məzmunun dinləyiciyə çatmasını çətinləşdirir.

Məlumdur ki, danışan öz fikrini təkcə sadə və mürəkkəb cümlələrlə ifadə edə bilməz. Fikrin hansı cümlə növü ilə ifadə olunması onun məzmunundan asılıdır. Mürəkkəb fikirlər, şübhəsiz ki, daha çox özünəuyğun forma ilə - mürəkkəb cümlələrlə deyilməli və ya yazılmalı, artıq, lüzumsuz söz və ifadələrə yol verilməməli, sözlərdən qənaətlə istifadə olunmalıdır.

III Nitqin zənginliyi, sadəliyi, orijinallığı, münasibliyi.

Nitqin zənginliyi. Bu, nitqdə işlənən dil ünsürlərinin müxtəlifliyi və çoxluğu. Nitqin zənginliyi üçün başlıca meyar danışanın(yazanın) geniş söz ehtiyatına malik olmasıdır. Müəllif hər hansı bir mətləbi aşkarlayarkən daha münasib sözlərdən-sinonimlərdən, frazeoloji birləşmələrdən, məcazlardan istifadə etməyi bacarmalıdır. Söz ehtiyatı zəngin olan, işlətdiyi söz və ifadənin mənasını yaxşı anlayən adam öz fikirlərini sərbəst ifadə edə bilər.

Hər bir savadlı və mədəni şəxs həmişə öz lüğət ehtiyatının artırılması qayğısına qalmalıdır. Bunun üçün ən səmərəli vasitə radio və televiziya verilişlərini dinləmək və mütaliəni genişləndirməkdir.

Lüğətin artırılması üçün ən səmərəli yol mütaliədir. Bədii, elmi-kütləvi, publisist, fəlsəfi və s. əsərlərin müntəzəm şəkildə mütaliəsi söz ehtiyatının artırılmasına səbəb olur. Natiq öz nitqində mənası özü üçün naməlum söz və ya termin işlətməməlidir.

Nitqin zənginliyi və emosionallığını təmin edən amillərdən biri də intonasiyadır. Bu o deməkdir ki, söylənilən fikirlər, insanın keçirdiyi hissi hallar uyğun səs tərtibatı, avazla verilə bilsin, nitq rəngarəng intonasiya çalarlarına malik olsun, danışan məntiqi vurğu, nitq fasiləsi, nitq tonu və sairədən düzgün istifadə etməyi bacarsın.

Nitq zənginliyinin əlamətlərindən biri də onun informasiya, məzmun cəhətdən dolğunluğudur. Nitq o zaman maraqla dinlənir ki, haqqında bəhs olunan məsələ yeni olsun, sübutlarla, dəlillərlə, həyatı misallarla şərh edilsin.

Nitq zənginliyindən danışarkən dilin qrammatik və üslubi imkanlarından səmərəli şəkildə istifadə olunması, danışanın intellektuallığı, təfəkkürünün fəallığını və sairəni nəzərə almaq lazımdır.

Nitqin sadəliyi. Nitqin sadəliyi onun aydınlığı, anlaşıqlı olması, asan qavranılmasıdır. Sadəliyi heç də fikrin məzmununun, mahiyyətinin bəsitləşməsi kimi başa düşmək olmaz. Nitqin sadəliyi tələb edir ki, orada işlənən bütün sözlər dinləyicilərin səviyyəsinə uyğun gəlsin, hamı üçün aydın və anlaşıqlı olsun. Sadə nitq hər cür yabançı pafosdan, süni ifadələrdən uzaqdır.

Nitqin sadəliyinin pozulma hallarından biri ağır və uzun cümlələr işlətmək, sözcülük, eyni fikrin təkrar-təkrar ifadəsidir. Məs: “Belə bir şöbənin açılması təqdirə layiqdir. Bu hadisə xüsusilə qeyd olunmalıdır. Biz buna çox yüksək qiymət veririk” və s.

Nitqin sadəliyinin pozulma səbəblərindən biri də anlaşılmayan və ya az anlaşılan söz və terminlərin işlədilməsidir. Bəzən ehtiyac olmadığı halda “milli prizmadan baxmaq”, kadr potensialı”, “konseptual model” və s. kimi ifadələr nitqi bayağılaşdırır, anlaşılmayı çətinləşdirir. Xalqın görkəmli ədibləri, maarifçiləri sadə, hamının başa düşəcəyi dildə danışmağı zəruri saymışlar. Görkəmli ədəbiyyatşünas Firidun bəy Köçərli yazırdı: “Dil nə qədər açıq, sadə olsa, bir o qədər gözəl və məqbul olar”.

Nitqin orijinallığı. Nitqin məziyyətlərindən biri də onun orijinallığıdır. Bu, nitqdə özünəməxsusluqdur, bir şəxsin başqalarından fərqli danışması və yazışmasıdır. Nitqin orijinallığı bir

neçə cəhətdən özünü göstərir ki, bunlardan birincisi fərqi tələffüz tərzidir. Nitqin tələffüz baxımından fərqlənməsi daha çox aşağıdakı amillərlə bağlı olur:

1. Səslərin, sözlərin aydın diksiya ilə tələffüzü;
2. Söz və qrammatik formaların orfoepik qaydalar əsasında tələffüzü ;
3. Bir qədər ucadan , aramla danışmaq və oxumaq;
4. Bir qədər astadan danışmaq , daha münasib sözlər fikirləşib tapmaq;
5. İnformasiya çalarlarından daha bacarıqla istifadə edə bilmək;
6. Danışanın səciyyəvi ifadə, sitat, söz işlətməsi, nitqin xüsusi tərzdə qurulması.

Nitqdə müəyyən bir ənənəvi forma vardır ki, natiqlər öz çıxışlarını ona uyğun qururlar. Məsələnin vacibliyi və aktuallığı izah olunur. Sonra mövzunun əsas məzmunu dinləyicilərə çatdırılır, daha sonra isə deyilənlərə yekun vurulur, bəzən ümumi nəticələr çıxarılır. Lakin natiqlərin çoxu yeni formalar axtarıb tapırlar. Bəziləri nitqinə atalar sözü, zərbi məsəl, bir parça şeir deməklə başlayırlar. Bu, natiqlik təcrübəsində səmərəli priyom kimi tətbiq edilir.

Nitqin orijinallığını təmin edən vasitələrdən biri də bədii təsvir vasitələridir. Bu vasitələrdən (təşbeh, mübaliğə, metafora və s.) yerində, uyğun şəkildə istifadə nitqi təsirli edir, ona orijinallıq gətirir.

Nitqin orijinallığına xələl gətirən səbəblərdən biri də mühazirəçinin hazır ifadələr işlətməsidir. Məs: daxili imkanlardan istifadə, məsələni dəstəkləmək, məişət problemləri və s. Natiq bu tipli ifadələri işlətməkdən çəkinməli, daha uyğun ifadələrdən istifadə etməlidir.

Nitqin münasibliyi. İnsanlar arasındakı dil ünsiyyəti müxtəlif şəraitdə, müxtəlif tərzdə və məzmununda olur. Nitq məqamına, yerinə, danışanın xarakterinə, məqsədinə görə müxtəlif şəkildə təzahür edir.

Nitqin münasibliyi deyəndə aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır. Danışiq neçə şəxs arasındadır? Nitq harada söylənilir? Danışan kimdir? Nitqin məzmunu, məqsədi necədir? Nə haqda məlumat verir? və s.

Qarşıya qoyduğu məqsəddən, dinləyicilərin tərkibindən və səviyyəsindən asılı olaraq nitqdəki sözlər, sintaktik konstruksiyalar müxtəlif olur.

Natiqlik praktikasında nitqin şəraiti, münasibliyi hər zaman nəzərə alınmalıdır. Natiq müəyyən edilmiş vaxt ərzində nəzərdə tutduğu məzmunun aydın, dəqiq, yığcam, eyni zamanda vaxta qənaət etməklə dinləyicilərə çatdırmağı bacarmalıdır. Əsasən mitinqlərdə, geniş kütlə qarşısında çıxış edən natiqin cümlələri qısa olur. O, mübariz suallara, şüarlara, nida cümlələrinə və s. daha çox üstünlük verir.

IV Nitqin rabitəliliyi, ifadəliliyi, nitqin intonasiası. Vurğu.

Öz fikrini sərbəst, aydın, ardıcıl, yığcam ifadə edə bilmək üçün natiq ədəbi tələffüz qaydalarını gözləmək, cümlələri düzgün qurmaq, sözləri yerində işlədə bilməklə yanaşı, nəzərdə tutduğu məzmunu özünə müvafiq forma ilə ifadə etməyi də bacarmalıdır. Başqa sözlə, nitq həm də rabitəli olmalıdır.

Nitqin rabitəliliyi üçün aşağıdakılara əməl edilməlidir:

1. Nitq məzmunca dolğun olmalıdır. Bunun üçün natiq haqqında danışacağı və ya yazacağı əşyanı, hadisəni yaxşı mənimsəməli, onun mahiyyətini hərtərəfli dərk etməlidir.
2. Hər hansı bir məsələ barəsində danışılarkən (və ya yazılarkən) müəyyən məntiqi ardıcılığa riayət olunmalıdır.
3. Danışan əsas və ikinci dərəcəli məsələləri bir-birindən ayırmağı bacarmalıdır. Natiq şərhində əsas məsələ üzərində xüsusi dayanmalı, söhbətin mahiyyətini dinləyiciyə çatdırmalıdır.
4. Natiqin öz sözü, öz cümləsi olmalı, o öz düşüncəsi, üslubu ilə danışmalıdır. Özgə dili ilə hazır cümlələrlə danışmaq nitqin keyfiyyətini aşağı salır, onu canlılıqdan məhrum edir. Natiq məlum olanları şərh etdikdə belə onları öz dili ilə-ifadə tərzii ilə daha bitkin, daha maraqlı bir formada dinləyicilərə çatdırmağı bacarmalıdır.

Nitqin ifadəliliyi. Natiq fikrini aydın məqsəduyğun surətdə ifadə etməklə yanaşı, onu cazibəli, emosional bir formada verməyi, dinləyicinin zehninə, qəlbinə nüfuz edə biləcək təsirli dil vasitələrindən istifadə etməyi də bacarmalıdır. İfadəli, parlaq nitq dinləyicilərin marağını artırır, diqqətini cəlb edir.

Nitqdə ifadəlilik müxtəlif vasitələrin-intonasiya (ton, vurğu, pauza və s.), leksik vahidlər (sinonimlər və antonimlər) frazeoloji birləşmələr, atalar sözü, məcazi mənalı sözlər, ifadələr və s. köməyi ilə yaranır. Bu vasitələrin köməyi ilə natiq ən incə mətləbləri dinləyicilərə çatdırır.

Nitqin intonasiası. Natiqlik sənətində məntiqi danışığa daha çox əhəmiyyət verilir. Lakin tək cəməntiqi qanunauyğunluq əsas götürülsə, nitq təsirsiz olar. Nitq ancaq emosional olduqda dinləyicini maraqlandırır, rəngarəng ifadə çalarları kəsb edir. İntonasiya baxımından düzgün qurulmuş nitq nəzərdə tutulmuş məqsədin, ideyanın dinləyiciyə asan çatmasına şərait yaradır.

Dilimiz intonasiya cəhətdən olduqca zəngindir. İntonasiya çalarları vasitəsi ilə müxtəlif emosional vəziyyətlər-qorxu, sevinc, qayğı, əsəbilik, dəhşət etinasızlıq, həyəcan və s. ifadə olunur. Danışan avazlanmanın bu çalarlarından məqsədinə müvafiq şəkildə istifadə edir.

İntonasiya həm danışığ, həm də oxu prosesii ilə bilavasitə əlaqədar olan ən xarakterik tələffüz hadisəsidir. Ünsiyyət prosesində danışan məqsədinə müvafiq şəkildə nitqinə müxtəlif səs tərtibatı verir.

İntonasiya nitqdə elə incə emosional münasibətlər yaradır ki, heç bir formal əlamət onu yarada bilməz. İntonasiya vasitəsi ilə ən nəzakətli sözlərlə belə dinləyicinin qəlbinə dəymək olar. Məs: “buyurun, oturun, bağışlayın, bəli, əhsən, təşəkkür edirəm və s.” kimi hörmət mənasını ifadə edən sözlər bəzi məqamlarda rişxənd, istehza, hiddət, qorxu, qəzab və s. bildirən intonasiya boyaları ilə də işlənilə bilər. Bernard Şou “ bəli, yox” sözlərinin 50 ifadə tərzində işlətməyin mümkün olduğunu göstərmişdir.

Dediklərimizdən belə nəticə çıxır ki, fransız fonetiki Qrammonun dediyi kimi, cümlələri əmələ gətirən sözlər onun yalnız “ skeletidir”, bu skeletə hərəkət və həyat verən intonasiyadır.

Danışiq və oxuda sürətin həddindən artıq yüksək , yaxud yavaş olması danışanın məzmunu uyğun forma ilə verə bilməməsi intonasiya qüsurları hesab olunur. Bu qüsurlar nitqin keyfiyyətini, təsir gücünü azaldır, qavranılmasını çətinləşdirir.

Nitqin intonasiyası kompleks dil hadisəsidir. İntonasiya tələffüzün dörd elementi – fasilə, vurğu, melodiya və tempi özündə birləşdirir. Canlı nitqdə müəyyən bir hərəkət, surət, güc, fasilə özünü göstərir ki, bunlar intonasiyanın dörd elementi ilə əlaqədardır. Bu üsürlər aşağıdakılardır:

1. Səsin gücü. Bu, nitqin dinamikasını yaradır, vurğu ilə ifadə olunur;
2. Səsin istiqaməti. Nitqin melodiyanı əmələ gətirir. Melodiya səsin hərəkəti ilə (qalxıb, enməsi ilə) yaranır.
3. Səsin sürəti temp və ritmini yaradır. Deməli, nitq intonasiyası kompleksli bir hadisədir. O, dörd ünsürün uyğunluğunu və həmahəngliyini ifadə edir. Fasilə (pauza), vurğu, ahəng (melodiya) və sürət (temp).
4. Fasilə, pauza-nitqin dayanacağıdır. Bu üsürləri praktik şəkildə mənimsəmək və nitqdə bacarıqla tətbiq etmək lazımdır.

Vurğu. Vurğu intonasiyanın əsas üsürlərindəndir. Üç növü vardır: söz vurğusu, məntiqi vurğu və həyəcanlı vurğu.

Söz vurğusu nitqdə əsasən iki vəzifəni yerinə yetirir. 1. sözlərdə forma gözəlliyi yaradır. 2. Sözlərdə yeni məna əmələ gətirir. Bunlardan birincisi fonetik , ikincisi fonosematik vəzifədir.

Vurğu öz yerində deyiləndə söz tam, dəqiq, səlis şəklini alır. Sözlərdə vurğunun qüsurlu tələffüzü nitqin gözəlliyinə xələl gətirir, fikir, ideya dinləyiciyə istənilən səviyyəyə çatma bilmir.

Azərbaycan dilinə məxsus sözlərdə vurğu dilin təbiətinə görə (iltisafiliyin bir əlaməti kimi) əsasən son heca üzərinə düşür. Dilimizə məxsus sözlərin tələffüzündə (oxu, daha, bütün, arzu, isim, təsadüfi və s. sözlər istisnadır) vurğunun deyilişi ilə bağlı qüsura ümumən yol verilmir. Bu sahədə ədəbi tələffüzdən uzaqlaşma halları daha çox alınma sözlərin, terminlərin deyilişində özünü göstərir. Məs: kafedra, marşal, opera, orden, benzin, epiloq və s.

Hər hansı bir alınma sözün, terminin deyilişində yol verilən qüsurlar insanın nitqinə xələl gətirir.

Bu sahədə qüsura yol verməmək üçün diktorları, nümunəvi nitqi olan digər adamları dinləməli, alınma sözlərin deyilişinə diqqət yetirməli, sorğu kitabçalarından istifadə olunmalıdır.

V Məntiqi vurğu. Məntiqi vurğunun üsulları. Nitq fasiləsi ,nitqin melodikliyi, nitqin intonasıya qaydaları

Cümlələri təşkil edən sözlərin hecaları vurğuya görə fərqli olduğu kimi, cümlələrin də müəyyən bir sözü başqalarına nisbətən güclü deyilir. Həmin qüvvətli deyilən söz cümlənin mənacə fərqlənən, danışanın məqsədini qabarıqlaşdıran fonetik vahid kimi çıxış edir. Bu cür söz və söz birləşmələrinin digərlərinə nisbətən güclü deyilişi məntiqi vurğunun vasitəsilə olur. Hər cümlədə vurğulu bir söz olur. Məntiqi vurğu hər dəfə yeni söz üzərinə düşəndə xüsusi məna çaları əmələ gətirir. Belə vurğulu sözlər şüurlu olaraq, məntiqi mülahizələrə görə seçilir.

Məntiqi vurğu nitqdə məna dəqiqliyi, məqsədin anlaşılması deməkdir. Məs: Bakıda sentyabrda havalər həmişə sakit keçir. Buradakı hər bir sözü məntiqi vurğu altında tələffüz etməklə cümlənin müxtəlif kəlimələrini mənacə fərqləndirib, diqqəti ona cəlb etmək olar.

Məntiqi vurğunun müəyyənləşdirilməsi üçün bir sıra qaydalar vardır. Bu qaydalar aşağıdakılardır:

1. Müqayisə edilən sözlər vurğulu olur. Məs: Hündür pambıq tayası qar kimi ağarır. “Pambıq” sözü məntiqi vurğu ilə deyilir.
2. Qarşılaşdırılan zidd mənalı sözlər: “Polad sınıar, əyilməz”. Bu cümlədə zidd mənalı ifadə edən sözlər sınıar-əyilməz məntiqi vurğu ilə tələffüz olunur.
3. Həmcins üzvlü cümlələrdə həmcins üzvlərin hər biri ayrıca məntiqi vurğu qəbul edir: Meşələr, dağlar, dərələr, dəniz təbiətə füsunkar gözəllik verir.
4. Kəskin etiraz məqamında məntiqi vurğu etiraz bildirən sözün üzərinə düşür: “Yox, o ağıllı və bacarıqlı qızıdır”.
5. Cümlədə emosionallıq ifadə edən sözlər vurğuludur: “Bakı bizim olacaqdır”.
6. Tərzi-hərəkət zərfləri çox vaxt məntiqi vurğu altında deyilir. Məs: Dəniz ləpəsisiz görünürdü.
7. Sual cümlələrindəki sual əvəzlilikləri və sual ədatlarının bitişdiyi sözlər vurğulu olur. Məs: İstirahət üçün hansı məkanı seçmişən?

Ədəbi tələffüzün məntiqi vurğu ilə bağlı məsələləri çoxdur. Yazılı nitqdə məntiqi vurğulu sözü göstərmək üçün bir sıra üsullardan istifadə olunur. Bu məqsədlə daha çox tətbiq olunan üsullar bunlardır: mövqe üsulu, leksik üsul, qrafik üsul.

Mövqe üsulu məntiqi vurğulu sözün cümlədə sona, xəbərin əvvəlinə keçirilməsindən ibarətdir. Məntiqi vurğu sərbəst vurğudur. Azərbaycan dillində vurğulu sözlər çox vaxt xəbərin əvvəlində gəlir. Məs: Arif axşam kinoya bacısı ilə gedəcək.

Leksik vasitə- yazanın cümləyə artırdığı qüvvətləndirici söz-hissəcik özündən sonra gələn sözün məntiqi vurğu ilə deyilməli olduğunu oxuyana diktə edir. Qüvvətləndirici, məhdudlaşdırıcı ədatların bu baxımdan rolu çox böyükdür. Məs: “ Hətta Rüstəm kişi bir balaca pərt də oldu.” (M.İbrahimov). “İş təkcə naşı adamların başına gəlmir ki”. (M.İbrahimov)

Qrafik üsul. Məntiqi vurğulu sözün göstərilməsində bir sıra qrafik üsuldan istifadə olunur ki, onlardan biri də vurğulu sözün altından xəttin çəkilməsidir. İstər əl yazısında, istərsə də çap edilən yazılarda bu üsuldan geniş istifadə edilir.

Məntiqi vurğulu sözün nəzərə çarpdırılması üçün yağlı şrift, hərflərin aralı yazılması, sözün böyük hərflə göstərilməsi və s. vasitələrdən istifadə olunur.

Qrafik fərqləndirmə priyomuna dərsliklərdə tez-tez təsadüf edilir. Dərsliklərdə təriflərdəki yeni məfhumu ifadə edən sözlər, tərif və qaydalar yağlı şrift, dırnaq və ya seyrək xətlə göstərilir.

Məntiqi vurğulu söz, söz birləşməsi və cümlələr daha qabarıq nəzərə çarpsın deyə bəzən dırnaq işarəsi, durğu işarələrindən də istifadə olunur. Məs: “Mən nəyəm? Sonsuzluq, boşluq yolçusu.” (S.Vurğun)

Nitq fasiləsi. İntonasiyanın digər ünsürü fasilədir. Nitq müəyyən dayanacağı malikdir. Tənəffüs məqsədilə danışq və oxu prosesində edilən bu dayanacaq fasilə (pauza) adlanır.

Nitq prosesində normal tənəffüsün rolu böyükdür. Tənəffüs iki funksiyayı yerinə yetirir: o həm insan həyatı üçün zəruri şərt, həm də nitqi yaradan başlıca vasitədir. Nəfəsalma və nəfəsvermə arasındakı dövrətmənin nəticəsində nitqdə uzun və qısa fasilələr əmələ gəlir.

Nitq fasiləsi həm məntiqi, həm də psixoloji funksiya daşıyır. Məntiqi fasilə nitqin düzgünlüyünü, dəqiqliyini təmin edir, danışanın fikrini dinləyicinin diqqətinə çatdırır, nitqdə yaranan dolaşıqlığı aradan qaldırır. Məs: “Oxusan, əlaçı olarsan” cümləsində məntiqi fasilə (oxusan sözündən sonra) cümlənin iki hissəsini vahid bir mənə bütövlüyündə birləşdirir.

Fasilə psixoloji funksiya da daşıyır. Bu fasilə dinləyicinin diqqətini danışanın mətndən əlavə nəzərdə tutduğu, bilavasitə sözlərlə ifadə etmək istəmədiyi cəhətə cəlb edir. Məs: “Göydən od ələndi..... köməksiz insanlar sığınacaq axtarmağa başladılar.” Burada fasilə (çox nöqtələrin yerində) özündən sonra gələn sözləri qüvvətləndirir. Çox nöqtədə edilən fasilə psixoloji fasilədir.

Nitqə ifadəlilik gətirən vasitələrdən biri də onun melodikliyidir. Nitq zamanı səs gah alçalır, gah da yüksəlir. Bu, nitqdə melodikliyi əmələ gətirir.

Cümləyə məxsus melodiya məntiqi və psixoloji olmaqla iki funksiyayı yerinə yetirir. Məntiqi funksiyalı cümlə melodiyaında melodik dəyişikliyin hamısı bir cümlə daxilində baş verir. Yəni cümlənin əvvəlində fikrin inkişafı ilə əlaqədar səs tonu yüksəlsə, bu ton cümlənin sonuna doğru fikrin bitməsi ilə alçalmağa başlayır. Məs: “Mən çox çalışdım , o yola gəlmədi. Birinci cümlədə məntiqi vurğu çalışdım, ikinci cümlədə isə yola gəlmədi sözlərinin üzərinə düşmüşdür. Hər iki cümlə müstəqildir. Cümlələrin melodiyaı əvvəl yüksək olduğu halda, sona doğru tədricən azalır.

Cümlə melodiyaı psixoloji funksiya da daşıyır. Bu melodiya danışanın daxili hisslərini vermək üçün əsas vasitədir. Psixoloji funksiya bir növ məntiqi funksiyayı tamamlayır.

Oba yerindədir, el yerindədir.

Höruklü gözəl, bəs sən hardasan?

Yenə də ürəklər bahar-bahardır,

Qəlbi bahar bacım, bəs sən hardasan? (N.Xəzri)

Bu parça qəhrəmanın ölümündən doğan kədər və qəmgin bir melodiya ilə oxunmalıdır. Burada sual intonasiyaından daha çox nida melodiyaı vardır. Nəqli cümlələr isə sakit bir melodiya ilə, eyni səs tonunda deyilməlidir.

Nitqin intonasiya qaydaları. Nitqimizi təşkil edən sözlər, birləşmələr və cümlələr rəngarəng intonasiya çalarlarına malikdir. İntonasiyadan söhbət gedərkən, adətən, sintaktik quruluşların-cümlələrin deyilişi, tələffüsü nəzərdə tutulur. Amma tək-tək sözlərin, birləşmələrin də müəyyən deyiliş çaları vardır ki, onlar nitqin ümumi səslənməsində müəyyən rol oynayır. Məs: sifətlərin əksəriyyəti intonasiyaca müəyyən dərəcədə fərqlənir . Nəhəng (ayı), dəhşətli (mənzərə), alicənab

(insansan) və s. sifətlər isimlərdən fərqli intonasiya ilə tələffüz edilir. Bu qəbildən olan sifətləri adi intonasiya ilə söyləsək, nitqimizin bədii gözəlliyi itər.

Dilimizin səslənmə tərzini, intonasiya çalarları nitqin sintaksisi ilə daha çox bağlıdır.

Nəqli cümlənin tələffüzü. Nəqli cümlənin deyilişi zamanı onun əvvəlində səs tonu yüksəlir, müəyyən sözlərdən sonra kiçik fasilə edilir, cümlənin sonunda səs tonu alçalır. Bu cümlələrin arasında davamlı fasilə edilir. Məs: “İgidlər alacığ tıkdilər. İçini qəşəng dərilərlə bəzədilər”. Bu cümlələr bir-birindən davamlı fasilə ilə ayrılır.

Sual cümlələrində intonasiya məsələləri daha çox məntiqi vurğu ilə əlaqədardır. Məs:Sən televiziya tamaşasına baxdın?

Bu cümlədə məntiqi vurğunu ayrı-ayrı sözlər üzərinə keçirməklə üslubca bir neçə sual cümləsi düzəltmək olur.

Sual intonasiyası ilə yaranan sual cümlələrində xəbərin son hecası uzadılaq tələffüz olunur ki, bu əlamət sual intonasiyası yaradır. Məs: Sən sabah teatra gedəcəksən?

Sual cümlələrinin bir qismi sual əvəzlilikləri ilə əmələ gəlir. Sual əvəzlilikləri cümlədəki yerindən asılı olmayaraq hər bir halda məntiqi vurğu qəbul edir. Məs: Kim bizim uğurlarımıza şübhə edə bilər? “Kim” sual əvəzliyi məntiqi vurğu qəbul etdiyi üçün yüksək intonasiya ilə deyilməlidir.

Sual cümlələrinin başqa bir qismi sual şəkilçilərinin (mı⁴) köməkliyi ilə düzəlir. Məs: Hə, buruq xoşuna gəldimi?

Nida cümləsinin tələffüzü. Danışan nida cümləsi vasitəsilə arzu, həsrət, nifrət, kin, sevinc və s. kimi hissi halları ifadə edir. Nida intonasiyası nitqimizə gözəl ahəng, yeni məzmun gətirir.

Nida cümlələrinin əmələ gəlmə üsulları aşağıdakılardır.

1. Bir qismi yalnız nida intonasiyası ilə tələffüz olunur. Məs: Sülh müharibəyə qalib gələcək!
2. Cümlənin xəbəri felin əmr formasında olur. Məs: Yaşasın xalqımızın suverenliyi!
3. Nida cümlələrinin böyük bir qismi nida sözlərinin iştirakı ilə düzəlir: vay-vay, ay aman, heyf, əhsən və s. Məs: Vay-vay, nə pis iş oldu! Əhsən sənə oğlum!
4. Nida cümlələrinin bir tipi sual və nida intonasiyası ilə ifadə olunur. Məs: “Kimlər gəlib keçmiş, kimlər, a dağlar!(Ə.Cəmil)
5. Nida cümlələrinin bir qrupunda xəbər adətən, felin vacib forması ilə ifadə olunur. Məs: Vətən torpağı işğalçılardan azad edilməli! və s.

VI Dil və nitq. Monoloji nitq. Məruzə. Çıxış

Dil və nitq eyni bir hadisənin – nitq fəaliyyətinin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan iki cəhətidir. Nitq dili inkişaf etdirir, formalaşdırır. Dil-ünsiyyət vasitəsidirsə, nitq ünsiyyətin özüdür.

Dil və nitq bir-biri ilə nə qədər qarşılıqlı əlaqədə olsa da, onların özünəməxsus cəhətləri vardır ki, bunlar nitq ilə dilin fərqlənməsinə səbəb olur. Bu fərqlər aşağıdakılardır:

1. Dil ünsiyyət vasitəsidir. Nitq isə bu ünsiyyətin özüdür.
2. Nitq fərdir, ayrı-ayrı adamların danışığı, yazısıdır. Ümumxalq dili müxtəlif dəyişikliyə uğrayır. Dildən hər kəs eyni şəkildə istifadə etmir. Bu istifadə şəxsin təhsili, dünyagörüşü, mədəni səviyyəsi və s. ilə bağlı müxtəlif şəkildə olur. Bu münasibətdən asılı olaraq cümlədə sözlərin sırası dəyişir, rəngarəng intonasiya çalarlarından istifadə olunur.
3. Dili ünsiyyət vasitəsi kimi müşahidə etmək mümkün deyildir. Nitq isə daha çox sintaksislə bağlıdır.
4. Nitq tarixi səciyyə daşıyır, dil isə tarixdən kənardır. Nitq işləndiyi şəraitdən asılıdır, dəyişikliyə uğrayır. Lakin dil dəyişikliklərdən, təsirlərdən özünü qoruyur.
5. Nitq dil ilə müqayisədə dinamikdir. Onun vahidləri (mürəkkəb sözlər, söz birləşmələri, cümlələr) nitq prosesində yaranır. Bu vahidlər həmin an üçün zəruri ehtiyacı ödəmək məqsədi güdür. Dil isə nitqlə müqayisədə sabitdir, dəyişilmir. Dildə səhv ola bilməz, nitqdə isə ola bilər.
6. Nitq fərddi-psixi, dil isə ictimai hadisədir.

Hər bir nitq aktı bütün psixi formaların (duyğu, hiss, emosiya və s.) təsirinə məruz qalır. Ayrı-ayrı şəxslər dilin zəngin ifadə vasitələrindən müxtəlif şəkildə istifadə edirlər.

Monoloji nitq. Monoloji nitq fikrin bir nəfər tərəfindən geniş və ya müxtəsər şəkildə, rabitəli bir tərzdə ifadə olunmasıdır. Burada danışanın müsaibisi ilə əks əlaqəsi olur. Monoloji nitqdə məqsəd hər hansı bir məzmunun başqasına çatdırılmasıdır. Bu nitq təşkil olunmuş, proqramlaşdırılmış nitqdır. Yəni danışan deyəcəklərini əvvəlcədən düşünür. O söyləyəcəyini fikrində götür-qoy etməli, özünə aydınlıq gətirdikdən sonra ifadə etməlidir. Şifahi monoloji nitq iki formada təşkil olunur: təşkil olunmuş nitq, təşkil olunmamış, yəni spontan nitq.

Təşkil olunmuş nitq- əvvəlcədən planlaşdırılmış, nəzərdə tutulmuş nitqdır. Bu nitq üçün hazırlaşmaq, məzmunu yaxşı dərk etmək, münasib sözlər seçmək, cümlələr qurmaq və s. lazım gəlir.

Nitqin ikinci forması spontan, yəni xüsusi hazırlıq olmadan söylənilən nitqdır. Bəzən belə nitqə eksprom da deyilir. Adamlar gündəlik fəaliyyətində rəy söyləmək, münasibət bildirmək, məlumat vermək və s. formalarda danışmağa cəlb olunurlar. Burada danışan ani vaxt ərzində öz fikirlərini cəmləşdirməli, nədən danışacağını, nitqinə necə başlayacağını və s. müəyyənləşdirməlidir.

Monoloji nitqin quruluş və xüsusiyyətlərinə görə bir sıra növləri vardır: mühazirə, məruzə, çıxış, nitq və s.

Məruzə bir mövzu haqqında əvvəlcədən hazırlanıb söylənilən nitqə deyilir. Məruzə müxtəlif mövzu və şəraitdə aparıla bilər: görülmüş işlərin yekunu ilə bağlı hesabat məruzəsi, elmi-praktik konfranslarda məruzə və s. Mövzudan asılı olaraq məruzə qısa və geniş ola bilər.

Məruzə giriş, əsas hissə və nəticə olmaqla üç hissəyə bölünür. Birinci hissədə bəhs olunan məsələnin əhəmiyyətindən danışır, qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün hansı üsullardan istifadə edildiyi göstərilir. Məruzənin əsas hissəsində isə görülən işin məzmunu göstərilir, münasibət bildirilir. Sonda isə araşdırmalara yekun vurulur, müvafiq təkliflər söylənilir.

Məruzənin yüksək səviyyədə hazırlanması üçün birinci növbədə onun əhatə edəcəyi mövzunun həcmi, mövzuya aid ədəbiyyat müəyyənləşdirilməlidir. Bütün bunlar əsasında məruzənin mətni hazırlanmalı, orada irəli sürülən ideyalar formalaşdırılmalıdır.

Çıxış – rəsmi və ictimai tədbirlərdə (iclas, yığıncaq, konfrans və s.) edilən məruzə ətrafında dinləyicilərin öz fikrini, münasibətini bildirməsidir.

Çıxış sözü bir neçə dairədə işlədilir: təbrik çıxışları, məclis çıxışları, matəm çıxışları, radio, televiziya, qəzet vasitəsi ilə edilən çıxışlar və s.

Lakin çıxış deyilərkən daha çox adamların qarşısında söylənilən nitq forması nəzərdə tutulur.

Çıxışların effektiv olması üçün aşağıdakılar gözlənilməlidir:

- a) yığcam olsun, çox vaxt aparmasın;
- b) danışan müzakirə olunan mövzudan kənara çıxmasın;
- c) əvvəlki çıxışdakılar təkrar edilməsin;
- d) deyilənlərdə ardıcılıq və rabitəlilik olsun;
- e) sözlər, cümlələr aydın səs tonu ilə tələffüz edilsin;
- f) loru, tüfeyli sözlərə, ifadələrə, şivə tələffüzünə və s. yol verilməsin.

VII İctimai-siyasi nitq. Məhkəmə nədir. Akademik natiqlik, ictimai-məişət natiqliyi.

İctimai-siyasi nitq digərlərinə nisbətən daha çox inkişaf etmişdir. İctimai-siyasi hadisələrlə kütlə qarşısında, eləcə də radio və televiziya vasitəsilə edilən çıxışlara tez-tez qulaq asırıq. Respublikamızın prezidenti cənab İlham Əliyevin ölkənin daxili və xarici vəziyyəti, ölkə daxilində gedən ictimai, ictimai-siyasi hadisələrə həsr olunmuş çıxışları siyasi natiqliyin dəyərli nümunələridir. Bu nitqlər dövlətimizin apardığı xarici və daxili siyasətə qiymət verir, onu düzgün yola istiqamətləndirir.

Nitq forma və məzmununa görə müxtəlif olur. Bunların geniş yayılmış formalarından biri məhkəmə natiqliyidir. Bu, nitqin başqa bir formasıdır. Bura prokuror, vəkil, müttəhim və xalq hakiminin nitqi daxildir. Həmin nitq formalarından bir qismi (prokuror və məhkəmənin nitqi) ittihamedici, digəri isə (vəkil və müttəhimin nitqi) müdafiəedici xarakterdə olur.

İttihamçı yüksək səviyyədə mədəni nitqə sahib olmalıdır. O, səlis və aydın danışmağı bacarmalıdır. Bu nitq faktlara, obyektivliyə, ədalətə, qanunun aliliyinə əsaslandığı təqdirdə təsirli və inandırıcı olur.

Müdafiəçinin (vəkilin) çıxışları da sübutlu, dəlilli olmalıdır. Vəkil dəqiqliyə, səmimiliyə, qanunun aliliyinə riayət etməlidir.

Məhkəmə natiqliyi tarixi etibarilə daha qədimdir. Hələ eradan əvvəl qədim quldarlıq dövləti olan Yunanıstanda natiqlik sənətinin bu növünə böyük əhəmiyyət verilmişdir. Məşhur Solon qanunlarının müəyyən maddəsi öz şəxsi mənafeyini müdafiə edə bilmək üçün məhkəmədə nitq söyləməyi hər bir afinalının borcu hesab edirdi. Bu qanun qədim Yunanıstanda, eləcə də Roma Respublikasında məhkəmə natiqliyinin inkişafına böyük təkan vermişdir. Lisi, Sisey, Siseron Afinada məhkəmə nitqi kimi şöhrət qazanmışdır.

XIX əsrin ikinci yarısında nitqin bu növünün gözəl nümunələrinə Qərbi Avropanın bir sıra ölkələrində, həm də Rusiyada rast gəlinir. Rusiyada dövrün qabaqcıl ziyalıları yazıçılar, alimlər məşhur vəkillərin, ittihamçıların, bəzən də müttəhimlərin nitqini dinləmək üçün məhkəmə salonlarına gəlirdilər. Azərbaycanda da məhkəmə natiqliyinin müəyyən tarixi vardır. Məhkəmə salonlarında alovlu nitqlər söyləyən, insanların hüquqlarını müdafiə etməyi bacaran vəkillərin nitqi ictimaiyyət tərəfindən həmişə qiymətləndirilmişdir.

Akademik natiqlik. Akademiya və elmi müəssisələr sistemində, beynəlxalq konfrans və s. edilən məruzələr, çıxışlar və s. akademik natiqliyə aid edilir. Elmi nitq məntiqiliyi, ardıcılığı, ümumiləşdirilməsi və s. ilə digər nitq növlərindən fərqlənir.

Nitqin bu növü yaradıcı əhəmiyyət kəsb edir. Yaradıcı alimlər, insanlar və b. öz tədqiqatlarından alınmış nəticələri həm yazılı (məqalələr, əsərlər, monoqrafiyalar şəklində), həm də şifahi yolla başqalarına çatdırırlar. Bu nitq o zaman yararlı sayıla bilər ki, insanlar onu başa düşsünlər, dinləyicilər tərəfindən qəbul olunsun.

İctimai-məişət natiqliyi nitqin geniş istifadə olunan növlərindən biridir. İnsanlar həyatda müxtəlif münasibətlə (yubileylərdə, toylarda, ad günlərində, stol arxasında və s.) başqalarının qarşısında çıxış etməli, nitq söyləməli olurlar. Məişət zəmnində söylənilən bu nitqlər

digərlərindən müəyyən xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Burada haqqında danışılan adamlar yalnız təriflənir, obrazlı ifadələrə, təmtəraqlı cümlələrə daha çox üstünlük verilir.

Natiqliyin bu növündən yubiley tədbirləri, şənliklər keçirilən zaman istifadə olunur. Yubileylər əsasən iki formada aparılır. Birincisi görkəmli adamların, əlamətdar tarixi günlərin qeyd olunması; ikincisi isə kiçik kollektivlərdə, ailədə dostlarla keçirilən yubiley şənlikləri. Yubileylərin forması, keçirilmə şəraiti fərqli olduğu kimi orada söylənilən nitqlər, çıxışların ifadə tərzində də müxtəlif olur.

Birincidə bu tədbir, adətən ciddi planda aparılır. Əvvəlcə bir nəfər (müəssisənin rəhbəri və ya mötəbər adamlardan biri) giriş nitqi söyləyir. Bu nitq nizamlı olur. Replikalara, zarafatlara yol verilmir. İkinci tədbirdə isə zərif-duzlu atmacalara, incə yumora geniş yer verilir.

Məişət nitqinin çox geniş yayılmış forması toy mərasimlərində tamada-masabəyinin nitqidir.

Müxtəlif peşə sahibi olub, həm də tamada kimi fəaliyyət göstərən bu natiqlərin nitqini məclis əhli maraqla dinləyir, ondan həzz alırlar. Ona görə də toy salonlarında dilimizi yaxşı bilən, onun ifadə vasitələrindən məqamına görə istifadə etməyi bacaran natiqlər çıxış etməlidirlər.

Məişət nitqinin digər forması hüzn mərasimlərində söylənilən vida nitqidir. Bu nitq həcmcə qısa və yığcam olur, çox vaxt almır. Monoton ifadə tərzində bu nitqin əsas əlamətidir.

Hal-hazırda yas mərasimlərində ictimaiyyətin bütün təbəqələrindən olan adamlar iştirak edirlər. Belə məclisləri aparanlar (bunlar daha çox din xadimləri olurlar) söhbət açdıqları mövzular, ifadə tərzində, şərh üsulu, nitq və s. ilə adamları cəlb etməyi bacarmalıdırlar.

VIII Ədəbi dil və onun normaları. Leksik norma

Dildə (eləcə də nitqdə) norma tənzimləyici, nizamlayıcı funksiyanı yerinə yetirir. Ədəbi dilin normaları mütləq deyil, müəyyən tarixi şəraitdən asılı olaraq bu və ya digər dərəcədə dəyişikliyə uğrayır. Bu hal dilin orfoepik və leksik normalarında daha çox özünü göstərir. Orfoqrafiya qaydalarında dəfələrlə edilən dəyişikliklər, onlarla sözlün yeni qaydalara uyğun yazılması, eləcə də dilin lüğət tərkibində bir sıra sözlərin ünsiyyətdən çıxması, yeni sözlərin dilə gəlməsi halları bu dəyişikliyə sübutdur.

Ədəbi dilin normaları kütləvi xarakterdədir. Yəni hamı tərəfindən anlaşılan, hamının dil ünsiyyəti üçün yararlıdır. “Ədəbi dilin normalaşdırılması o deməkdir ki, onun lüğət tərkibi ümumxalq dilinin zəngin söz xəzinəsindən seçilir,.... tələffüz tərzini və yazılış qaydası müəyyən prinsiplərə tabe edilir....” (M.İ. Adilov və b.)

Ədəbi dilin normaları onun bütün səviyyəsini əhatə edir: fonetik normalar, leksik normalar, qrammatik normalar, orfoqrafik normalar, orfoepik normalar, üslub normaları. Bu normalardan, xüsusilə dilin leksik vahidlərindən yerində, məqamında məqsədəuyğun istifadə edildikdə mədəni nitqə nail olmaq mümkündür.

“Danışan və yazan şəxs öz fikirlərinin ifadəsində dil vasitələrindən məqsədəuyğun istifadə edərsə, onun nitqi aydın, dəqiq, məntiqi, zəngin olacaqdır. Nitq fəaliyyətində dil normalarının və məqsədəuyğunluq normasının ittifaqı nitqdə aşağıdakı üslubi keyfiyyətləri yaradır: düzgünlük, dəqiqlik, aydınlıq, məntiqilik, ifadəlilik, ahəngdarlıq.” (48.167)

Leksik normalar sözlərin incəlik, zəriflik cəhətdən daha geniş işlənməsi, mənasının asan dərk olunması və s. baxımından uyğunluğunun müəyyənləşdirilməsi və ədəbi dilə gətirilməsinə xidmət edir. Bu normalara görə sözlərin ədəbi dildə işlənməsi aşağıdakı hallarda məqbul sayılır:

- a) sözlərin yerli şivə və dialektlərdə işlənən və az anlaşılan variantları. Məs: cəviz(qoz), qəlbi (hündür), sərək(ağılsız) və s.
- b) köhnəlmiş, ünsiyyətdə az işlənən sözlər. Bura tarixizmlər və arxaizmlər daxildir. Məs: çuxa, xış, badya, suc, kəndxuda və s. Loru sözlər və ifadələr. Məs: zırğı, qağa, lələş və s.
- c) Söyüş xarakterli sözlər və ifadələrin lüğətə daxil edilməsi dilimizin müasir leksikası normaları baxımından məqbul sayılır.

IX Ədəbi dilin normaları. Orfoqrafik norma, qrammatik norma. Durğu işarələri, onların işlənmə məqamları.

Ədəbi dilin normaları dildə (eləcə də nitqdə) nizamlayıcı funksiyanı yerinə yetirir. Nisbi sabitliyi yaradır. Ədəbi dil dialektə qarşı durur, ondan fərqlənir. Ədəbi dilin normaları mütləq deyil, dəyişkəndir. Müəyyən tarixi şəraitdən asılı olaraq bu və ya digər dərəcədə dəyişkənliyə uğrayır. Bu hal dilin orfoqrafik və leksik normalarında daha çox özünü göstərir. Orfoqrafiya qaydalarında dəfələrlə edilən dəyişikliklər, eləcə də dilin lüğət tərkibində bir sıra sözlərin ünsiyyətdən çıxması, yeni sözlərin dilə gəlməsi halları bu dəyişikliyə sübutdur. Ədəbi dilin normaları kütləvi xarakterdədir. Yəni hamı tərəfindən anlaşılan, hamının dil ünsiyyəti üçün yararlıdır.

Ədəbi dilin iki forması var: şifahi və yazılı. Şifahi ədəbi dil ilkindir. Qədim dövrdə ədəbi dilin şifahi forması xalq yaradıcılığının dili kimi işlənmişdir. Dövrümüzdə ədəbi dilin şifahi forması radio, televiziya, nitq, çıxış, məruzə və mühazirələrin hesabına daha da genişlənmişdir.

Müasir Azərbaycanın ədəbi dili sabit normalara malikdir. Bu normalar aşağıdakılardır: fonetik, leksik, orfoqrafik, qrammatik, orfoepik və s.

Danışan və yazan şəxs öz fikirlərinin ifadəsində dil vasitələrindən məqsədəuyğun ifadə edirsə, onun nitqi aydın, dəqiq, məntiqi, zəngin olacaqdır.

Ədəbi dilin normaları onun bütün səviyyəsini əhatə edir: fonetik normalar, leksik normalar, orfoqrafik normalar, qrammatik normalar, üslub normaları və s.

Orfoqrafik norma. Nitq mədəniyyəti dedikdə, adətən, nitqin şifahi forması nəzərdə tutulur. Əslində isə nitq mədəniyyəti dilin konkret ifadə vasitəsi olan yazı ilə də son dərəcə bağlıdır. Dil sisteminin həm şifahi, həm də yazılı formalarında ədəbi dil normalarının gözlənilməsi dilin hərtərəfli inkişafı üçün əsas şərtədir. Nümunəvi nitqdən, onun düzgünlüyündən, aydınlığından və s. söhbət gedirsə, o zaman yazılı nitqdə orfoqrafiya və durğu işarələri qaydalarına əməl etmək də normativlik sayılmalıdır.

Orfoqrafiya-yazılı dil vahidlərinin yazılışını təmin edən qaydalar sistemidir.

Ədəbi dildə sözün yazılış qaydası orfoqrafik norma adlanır. Orfoqrafik norma orfoqrafiya lüğətində əks olunur.

Xüsusi isimlərin böyük, ümumi isimlərin kiçik hərflərlə yazılması, mürəkkəb sözlərdəki defis işarəsinin qoyulması, durğu işarələrinin istifadəsi orfoqrafik norma ilə müəyyənləşir.

Milli dilimiz üçün cəmiyyət tərəfindən qəbul edilən orfoqrafik qaydalar xalqa xidmət edir. Bu qaydalar dövlət tərəfindən təsdiq olunur, onun tələblərindən kənara çıxmağa heç kəsə yol verilmir.

Dilimizin orfoqrafiyası dildə əmələ gələn ictimai-siyasi hadisələrlə bağlı dəfələrlə yenilənmiş, yazı qaydaları təkmilləşdirilmişdir. Orfoqrafiya qaydaları tərtib olunarkən üç prinsip əsas götürülür: fonetik, morfoloji və tarixi-mənəvi prinsip.

Qrammatik normalar-Dilin qrammatik quruluşunun nitq prosesində fəaliyyətini nizamlayır. Bu normalara dilin qanunauyğunluğu, dildə axıcılıq, ardıcılıq və s. tələblərin gözlənilməsi baxımından məqbul sayılan əlaqə formaları-sözlərin sıralanması, qrammatik kateqoriyaların

işlənməsi və s. ilə bağlı qaydalar daxildir. Məs: söz kökündən sonra əvvəlcə sözdüzəldici, sonra isə sözdəyişdirici şəkilçi işlənir: arı-çı-lıq-dan, sənət-çi-lər və s. Miqdar və qeyri-müəyyən saylardan sonra işlənən isim cəm şəkilçisi qəbul etmir. Məs: beş qələm, xeyli adam və s.

Nitq kommunikasiyasında sözlər müəyyən düzülüş qaydasına malik olur, mübtədə cümlənin əvvəlində, xəbər sonunda, təyin isim və isimlə ifadə olunan üzvdən əvvəl, tamamlıq ismi və feli xəbərin, zərflik xəbər, xəbər qrupunun əvvəlində işlənir.

Həm yazılı, həm də şifahi nitqdə qrammatik normalardan uzaqlaşma halları tez-tez müşahidə olunur. Məs:

- a) Uzlaşma əlaqəsinin pozulması ilə bağlı qüsurlar: Bir neçə maşın torpaqları həyətə tökdülər. Tökdülər- birinci şəxs cəmində işlənməlidir.
- b) İdarə əlaqəsinin pozulması ilə bağlı qüsurlar: Ustalar 1400 oturmaq stullar təmir etdilər. Stullar-müəyyən təsirlik halında işlənməlidir.
- c) Yanaşma əlaqəsinin pozulması ilə bağlı qüsurlar: Bizim daha da dostluğumuz artdı. (daha da artdı-olmalıdır).
- d) Eyni və ya yaxın mənalı sözlərin təkrar olunması ilə bağlı qüsurlar: Bu fəaliyyət XX əsrin əvvəlində daha da fəallaşdı. (XX əsrin əvvəllərində-olmalıdır).

Durğu işarələrindən səhv istifadə orfoqrafik normaların pozulmasıdır.

Durğu işarələri, onların işlənmə məqamları. Yazılı nitqdə bir sıra durğu işarələri işlənir ki, onların bir qismi (nöqtə, defis, dırnaq kimi) orfoqrafik, digər qismi (vergül, nöqtəli vergül, sual, nida kimi) sintaktik funksiya daşıyır. Bu işarələrin bəzisi nitq prosesində üslubi çaların verilməsinə xidmət edir. Durğu işarələrinin işlənmə məqamları rəngarəngdir.

Bu məqamların bəzisi haqqında məlumat verək.

Nöqtə aşağıdakı hallarda qoyulur:

1. Nəqli cümlənin sonunda. Məs: N.Xəzri lirik şairdir.
2. Yarımçıq nəqli cümlələrdən sonra. Məs:
-Maşınınız harada qalıb?
-Kəndin kənarında.
3. Ad və ata adlarının qısaltma formalarından sonra. Məs: N.Abdullayev təcrübəli müəllimdir.
4. Və ilaxır, və sair sözləri ixtisarla yazıldıqda. Məs: M.F.Axundzadə, F.Köçərli, M.Arif və b. görkəmli ədəbiyyatşünaslar olmuşdur.

Vergül-aşağıdakı hallarda qoyulur.

1. Cümlənin həmcin üzvləri arasında. Məs: “Gecəyədək yedilər, içdilər, danışdırlar”. (S. Qədirzadə).
2. Tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında. Məs: Yaz gəldi, hər tərəf yaşıllığa büründü. (tabesiz mürəkkəb cümlə).
3. O, bu əvəzliliklərindən sonra. Məs: “Bu, ilk və son ayrılıq oldu”. (M.Cəlil)
4. Xitablar cümlənin əvvəlində gəldikdə ondan sonra. Ortasında gəldikdə ondan əvvəl və sonra. Sonunda gəldikdə ondan əvvəl vergül qoyulur.

Defis- aşağıdakı hallarda qoyulur.

1. Mürəkkəb sözlərin tərəfləri arasında. Məs: Dadlı-duzlu, qohum-qardaş və s.
2. Mürəkkəb qısaltmalarla şəkilçi arasında. Məs: ABŞ-nın, NATO-ya və s.
3. Sıra sayları rəqəmlə yazıldıqda. Məs: 5-ci, 10-cu və s.

Sual işarəsi- cavab almaq məqsədilə verilən sual cümləsinin sonunda. Məs: Bu il hansı nailiyyətləri əldə etmişiniz?

Nida işarəsi-nida cümlələrinin sonunda, xitablardan sonra, bəli, xeyr, yox kimi təsdiq və inkar sözlərindən sonra qoyulur.

X Ədəbi tələffüz normaları. Nitqin üslubları. Nitqin etik məsələləri.

Ədəbi tələffüz əhatə dairəsinə görə geniş bir anlayışdır. Bu anlayışa söz, qrammatik forma və sintaktik quruluşların dildə işlənən sabit və vahid qaydaları daxildir.

Orfoepiya yunanca “düzgün” mənasında olan **orpos** sözü ilə “nitq” mənasında olan **epos** sözünün birləşməsindən düzəlmiş bir termdir. Bu anlayışa tələffüz xüsusiyyətlərini tənzimləyən qaydalar daxildir.

Azərbaycan dili orfoepiyasının tədqiqinə keçən əsrin ortalarından başlanmışdır. Ə.Dəmirçizadə, M.Şirəliyev, Ə.Əfəndizadə bu sahədə əhəmiyyətli araşdırmalar aparmışlar.

Ədəbi dilin sabit və vahid normalarının müəyyənləşdirilməsi nitq mədəniyyətinin inkişafı baxımından olduqca vacibdir. Şifahi dilin fəaliyyət dairəsinin genişləndiyi indiki zamanda ədəbi tələffüz normalarını gözləmək daha böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Danışan şəxs dilin başqa normaları ilə yanaşı, tələffüz normalarına da düzgün əməl etməlidir.

Ədəbi tələffüz normalarına uyğun qurulan nitq dinləyicilər tərəfindən asan qavranılır.

Danışanların nitqində ədəbi tələffüzlə bağlı bir sıra qüsurlar özünü göstərir.

Bunlardan birincisi, yerli şivə və adi danışiq dilinə məxsus qüsurlardır. Nitqdə bəzən söz və qrammatik formalar yerli şivədə və ya adi danışiqda olduğu şəkildə tələffüz edilir. Məs: Hasan, genə, cuma, olseydi, doğurdan və s. sözlərdə vurğunun düzgün deyilməməsi nəticəsində də tələffüz qüsurları baş verir. Məs: kafe'l, da'ha, o'xu, kafe'dra, alle'rgiya və s.

Ədəbi tələffüzün pozulmasının ikinci halı orfoepiyası orfoqrafiyasından fərqli olan sözlərin yazıldığı kimi deyilməsi və oxunmasıdır. Məs: Moskva (Maskva əvəzinə), intonasiya (intanasiya əvəzinə), orfoqrafiya (arfaqrafiya əvəzinə) və s.

Orfoepik qaydaların müəyyənləşməsində aşağıdakı prinsiplər əsas götürülür.

1. Fonetik prinsip. Bu prinsipə görə orfoepik qaydalar geniş xalq kütləsinin dilinə uyğun olmalı, onun tələblərinə cavab verməlidir. Məs: Söyləyir-söylüyür, yaşayır-yaşıyır, arabaya-arabıya və s.
2. Morfoloji prinsip. Bu prinsipə görə dialektə bir neçə formada işlədilən tələffüz variantlarından biri orfoepik norma baxımından uyğun sayılır. Məs: ev, əv, öy, dəyil, döyül, deyil, degil kimi tələffüz şəkillərindən ev, deyil norma kimi qəbul olunur.
3. Qrafik prinsip. Bu prinsipə görə dildə sözün iki tələffüz şəkildən daha tipik olanı əsas götürülür. Məs: darvaza-dərvaza, xalça-xəlçə, pəncək-pəncək və s. kimi sözlərin birinci tələffüz şəkli orfoepiyada düzgün sayılır.

Nitqin məqsəd və şəraitinə uyğun gələn fonetik vasitə və imkanlarından istifadə olunmaqla bağlı tələffüzün də üslubları yaranır.

Nitqin üç üslubu müəyyənləşmişdir. Normativ üslub, kitab üslubu, adi danışiq üslubu.

Normativ üslub. Bu üslub ədəbi tələffüz normaları əsasında yaranır, orfoepiyanın əsasını təşkil edir. Məs: adamdan, uşaqlar, konsert kimi sözlər adamnan, uşaxlar, kansert şəkildə tələffüz olunmalıdır.

Kitab üslubu. Bu üslubda danışanlar elə başa düşürlər ki, sözlər nə cür yazılırsa, elə də tələffüz olunmalıdır. Belə danışmaq qüsurlu sayılır. Məs: atamdan, vətəndən, ailə, dovğa və s. sözlər ədəbi tələffüz qaydasında söylənməlidir.

Adi danışmaq üslubu. Dil ünsiyyətinin geniş forması bu üslubda aparılır. Adi danışmaq üslubunun özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Məs: normativ üslubda mənimçün, stəkan, bacarmaq kimi tələffüz olunan sözlər adi danışmaq üslubunda-məməçün, istəkan, başarmaq kimi tələffüz olunur.

Ümumiyyətlə, adi danışmaq dili şivəyə nisbətən ədəbi dilə yaxın olduğu kimi, onun tələffüz qaydaları da ədəbi dilin tələffüz qaydalarına yaxındır.

Nitqin etik məsələləri. Həzrəti Əli: “İnsan dilinin altında gizlənilir. Danışmayınca onun ağıllı və ağılsız olduğu bilinmir”.

Dil mədəniyyətinin başlıca müddəələrindən biri də danışmaq etikasıdır. Etika latın sözü olub, mədəni, nəzakətli danışmaq, davranış deməkdir. Etik normalar xalqın qədimdən yaratdığı adət-ənənələrindən, müsbət əxlaqi keyfiyyətlərdən formalaşdırmışdır. Ta qədimdən zəka sahibləri, maarifçilər danışmaq etikası, nəzakətli nitq barədə dəyərli fikirlər söyləmiş, bu normaların insanların mədəniyyətinin inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsinə müsbət təsirini vurğulamışlar.

İnsan böyüklərlə danışarkən kinayə işlətməməli, mülayim səsle sözünü deməlidir. Danışdığı məsələni aydın izah etməli, qısa, yığcam danışmalıdır. Yabancı kəlmələr işlətməməli, ehtiyac olmadan sözü təkrar etməməlidir.

Danışmaq etikası məsələləri zəngin və rəngarəngdir. Bura aşağıdakılar daxildir: müraciət qaydaları, nitqi dinləmə mədəniyyəti, sualvermə, söhbətəqoşulma qaydaları, danışmaqda təvazökarlıq, mənalı hərəkətlərdən istifadə qaydaları və s.

XI Müraciət formalarından düzgün istifadə olunması.

Azərbaycan nitq etiketində bir çox müraciət formaları vardır ki, onlardan düzgün və yerində istifadə nitq mədəniyyəti baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qohumluq əlaqələrinə, yaşa, vəzifəyə və s. görə hamının qəbul etdiyi sözlər (bunlara vokativ sözlər deyilir) müraciət olunanları razı salır, onları hərəkət etməyə, fəaliyyət göstərməyə sövq edir.

İnsanlara edilən müraciət formaları müxtəlif, rəngarəngdir. Bunların bir qismi qohumluq münasibətini bildirən adlardır. Məs: ana, anacan, atam balası, qardaş, qardaşoğlu, əmiqızı, dayıcan, bacıoğlu, Nərgizcan və s. Bu sözlərlə həm qohumlara, həm də yadlara müraciət olunur. Müraciət edilən baş sözlərə “ay” vokativ sözü də əlavə olunur. Məs: ay dayı, ay bacı, ay qız və s. Bu müraciət formalarının çoxu adlarla da işlənir. Məs: Sənəm bacı, İslam dayı və s.

Müraciət bildirən sözlərin digər qismi şəxsin cəmiyyətdəki mövqeyi, vəzifəsi, peşəsi, milli və yaş mənsubiyyətini, insanların qarşılıqlı əlaqə və münasibətini ifadə edir. Müəllim, həkim, satıcı, fermer, direktor, professor və s. belə sözlərdəndir. “Müəllim” sözü ünsiyyətdə geniş şəkildə işlənən müraciət formasıdır. Bu söz iki şəkildə işlədilir. Həm ayrı, həm də xüsusi vokativ sözlə-adlarla. Təlim-tərbiyə ilə məşğul olan adama, həm də rəsmiyyət, hörmət əlaməti olaraq digər sənət sahiblərinə müraciət zamanı müəllim sözü şəxs adı ilə işlədilir. Məs: Aslan müəllim, Həsən müəllim və s. Müəllim sözünün əvvəlinə cənab, yoldaş kimi sözlər artırılıb, cənab müəllim, yoldaş müəllim də demək olar. Bununla belə müəllim sözü ilkin anlayışdan uzaqlaşmamalıdır.

Həkim, sürücü kimi sözlər həm ayrılıqda, həm də ümumi vokativ sözlərlə işlədilir: yoldaş həkim, cənab həkim, yoldaş sürücü və s.

Nazir, mühəndis, fermer, dekan və s. kimi adlar təklikdə müraciət forması kimi işlədilmir. Onlara cənab, yoldaş sözlərindən biri əlavə olunur. (“Yoldaş” sözü müraciət etiketləri sırasından çıxmaqdadır. Onun əvəzinə “cənab” deyərək müraciət olunur).

Bəzən fikir adamları arasında “ustad” müraciət formasında da istifadə olunur.

Dinləyicilərə edilən müraciət formasının əvvəlinə əziz, əzizim, hörmətli, möhtərəm sözlərini də əlavə etmək olar. Məs: əziz dinləyicilər, möhtərəm İsmayıl müəllim və s.

Ünsiyyət prosesində yaşca böyük adamlara, tanış olmayanlara, vəzifə sahiblərinə və b. Siz deyərək müraciət olunur. Bu hörmət əlamətinin bəziləri rus etiketinin təsiri sayılır. Halbuki hələ XI əsrdə M.Kaşğari yazırdı ki, türklər özlərindən yaşca və vəzifəcə kiçiklərə sən, böyüklərə siz deyirlər.

Özündən yaşlı adamlara adı ilə müraciət etmək qəbahət sayılır. İctimai yerlərdə aşna, lələ, ay arvad, canciyər və s. kimi müraciət formalarının işlənməsi başqalarına hörmətsizlik kimi qiymətləndirilməlidir.

Məhəmməd Peyğəmbərin kəlamlarının birində göstərilir: “Kim birisini öz adı ilə deyil, onun xoşlamadığı bir adla çağırırsa, mələklər ona lənət oxuyur”.

Əzizləyici can ünsürünün isimlərə qoşulması yolu ilə müraciət bildirən sözlər yaranır. Məs: nənəcan, anacan və s.

Qadınlara və kişilərə müraciət zamanı rəsmiyyət, hörmət əlaməti olaraq ağa, xanım, bəy sözləri də işlədilir. Bu sözlərdən iki formada istifadə olunur: a) təklikdə sadəcə olaraq xanım, bəy formasında; b) adlardan sonra. Məs: Leyla xanım, Rəşad bəy və s.

Adamların tez-tez işlətdikləri ağsaqqal, oğlum, eloğlu, bibi və s kimi müraciət formaları nəzakət və hörmət baxımından məqbul sayılır.

Son zamanlar ağa, bəy, əfəndim müraciət formalarının işlənməsinə də təsadüf edilir. Nitqdə hörmət əlaməti olaraq cənab, zati-aliləri, cənablarına kimi yeni müraciət formaları da işlənir. Məs: cənab şeyx, cənab səfir və s.

Müraciət xitablarından televiziya, radio verilişlərində də istifadə olunur. Bu, informasiyaya, hadisəyə diqqətli olmaq məqsədini daşıyır.

Bütün bunlar ürəkaçan bir əhval-ruhiyyə yaratmaq, ruhlandırma, qürur və fəxr məzmunu bildirmək üçün ən zəruri nitq elementləridir. Məs: əziz dostlar, əziz analar, bacılar və s.

XII Nitqi dinləmə bacarığına yiyələnmək. Şad və ya bəd xəbərin çatdırılması.

Nitqi dinləmə bacarığına yyələnmək. Başqasını dinləməyi bacarmaq böyük məharət tələb edir. Səbrlə, təmkinlə həmsöhbətə qulaq asmaq, onu diqqətlə dinləmək yüksək mədəniyyətin təzahürüdür. Bu keyfiyyət hər bir savadlı adam, xüsusən, nəticə üçün olduqca vacibdir. “Dinləyə bilmək bacarığı yaxşı danışmaq bacarığına bərabərdir”. (Ə.M.Bəhmənyar)

M.K.Atatürk analara müraciətlə deyir ki, ey ana, istəsən ki, övladın əsl vətəndaş olsun, ona təkcə danışmağı deyil, dinləməyi də öyrət. Nitqi dinləmək bacarığına istənilən səviyyədə sahib olmayan adamların başqasına qulaq asmağa səbri çatmır, yersiz replikalarla müsahibinin sözünü kəsir, başqaları ilə danışır. Bir türk zərbi-məsəlində deyilir ki, qulaq asmaq lazım gələndə birinci, danışmaq lazım gələndə axırıncı ol. Dinləmə vərdişlərinin zəifliyi səbəbindən mövzu yarımçıq və dolaşlıq şəkildə qavranılır. Buna görə də düzgün danışmaqla yanaşı nitqi qavrama vərdişlərinə də yiyələnmək lazımdır.

Ünsiyyət prosesində dinləyici informasiyanı sadəcə olaraq qəbul etməməli, mimikası, jesti, replikalari və s. ilə müsahibinə həmrəy olduğunu və ya olmadığını, etirazını danışana anlatmalıdır. Bu cür əks əlaqə nitqin təsirini duymaq, söhbəti qısaltmaq, genişləndirmək və sairədə danışana köməklik edir.

Müsahibin nitqi sona kimi səbrlə, təmkinlə dinlənməlidir. Ona aşağıdakı hallarda müdaxilə edilə bilər.

1. Danışan bəhs etdiyi məsələdən uzaqlaşdıqda. Belə hallarda çox zaman dinləyicilər “mətləbə gəl”, “əsas məsələdən danış” və s. kimi replikalarla danışanı istiqamətləndirirlər.
2. Məlum olan hadisə və əşya barədə danışıldıqda.
3. Bəhs olunan məsələ ilə bağlı səhvə və ya dolaşlıqlığa yol verdikdə.
4. Müsahibin nitqini qüvvətləndirmək, fikrini təsdiq və təqdirə ehtiyac duyulduqda.
5. Hər hansı məsələ barədə uzun-uzadı danışıldıqda.

Ümumiyyətlə, insan az danışmalı, çox eşitməlidir. Bir filosofdan soruşdular; “nə üçün az danışır, çox qulaq asırsan? Dedi: çünki mənə iki qulaq verilib, bir dil. Yəni iki eşit, bir de”.

Müsahibin nitqinə müdaxilə bütün hallarda hörmət və nəzakət çərçivəsindən kənara çıxmamalıdır. Dinləmə zamanı üz-gözünü turşutmaq, narazı halda başını yelləmək və s. danışanı çaşdırır, fikrini yayındıra bilər.

Nitqdə hər hansı bir münasibətlə müdaxilə edildikdə müsahibə “bağışlayın”, “üzr istəyirəm”, “icazə verin” və s. kimi nəzakətli söz və ifadələrlə müraciət olunmalıdır. Müsahibinin, sözünü ağzında qoymaq, onun nitqini “bir az qısa et”, “vaxtımızı alma” və s. replikalarla kəsmək nəzakətsizlik sayılmalıdır. Dinləmə zamanı əsnəmək, tez-tez saata baxmaq, gözü yol çəkmək və s. kimi hallar məqbul sayılmır. Nitqi dinləmə xüsusi qabiliyyətdir.

Şad və ya bəd xəbərin çatdırılması. Mütəxəssislər təsdiqləmişlər ki, informasiyanın özü də dərəcəsinə görə ilk vaxtlar çox kəskin təsir göstərmək gücündədir. Hansısa bir bəd və şad xəbərin təsirinə insanın tab gətirməyib həlak olması halları çoxlarına bəllidir. Xalq arasında buna “ürəyi partladı” deyilir.

Adamlar başqasına əzizi, yaxın adamının ölüm xəbərini verərkən “vəziyyəti ağırdır”, “huşunu itirib”, “halı yaxşı deyil” və s. kimi ifadələrlə müsahibini bu dəhşətli hadisəyə bir növ hazırlamağa çalışırlar. Bəzi hallarda xəstə, əsəbi zəif adamlardan belə xəbərlər gizli saxlanılır.

Bəd xəbərlərin münasib formada başqasına çatdırılması insanlara qayğdır, mərhəmətdir, onların dərdlərinə şərik olmaqdır. Bu, hər bir adamın başlıca keyfiyyətlərindəndir.

Qəflətən alınan şad xəbər yaratdığı hissi halların, gərdinliyin də bəzən adamlar üçün ağır nəticələri olur. İnsanlar bunu nəzərə alaraq gətirdikləri şad xəbərdən əvvəl “muştuluğumu ver”, “gözün aydın olsun”, “sənə şad xəbər gətirmişəm” və s. ifadələrlə şad xəbəri birdən birə-deyil, tədricən sahibinə çatdırırlar.

Müsbət emosiyaların törətdiyi gərginliklər də bəzən ağır nəticə verə bilər. Təəssüflər olsun ki, həyatda gülməkdən, sevincdən həyəcandan insanların dünyasını dəyişməsi hallarına təsadüf olunur.

XIII Rəy söyləmək, münasibət bildirmək, məsləhət vermək. Nitqin etik qaydalarına əməl etmək.

İnsanlar istər yazılı, istərsə də şifahi formada başqasının fikrinə münasibət bildirir, rəy söyləyirlər. Belə rəylər, söylənilən fikirlər işin məzmununun, iş görənin şəxsiyyətindən asılı olmayaraq dilin etik ölçülərinə uyğun olmalı, mənliyə, hissiyata toxunan fikir və ifadələrə yol verilməməlidir. İstər şifahi, istərsə də yazılı şəkildə rəy verildikən, münasibət bildirərkən “iş yararsızdır”, “tarixdən xəbəri yoxdur”, “boş və mənasız fikirlərdir” və s. kimi ifadələrin işlədilməsi məsləhət görülür. Həmin fikirləri başqa, məs: “bəzi fikirlər aydın deyildir”, “bu barədə daha əsaslı faktlar gətirmək olardı” və s. kimi ifadə etmək olar və lazımdır.

Dərin zəka və yüksək mədəniyyət sahibləri başqaları barədə, onların fəaliyyəti ilə bağlı danışanda, rəy söyləyəndə “yumşaq” sözlər, ifadələr işlətməyə çalışırlar. Bu heç də qüsurların üstündən keçmək mənasında başa düşülməməlidir. Burada qüsurlar, çatışmazlıqlar bir qədər başqa tərzdə göstərilir. Danışana humanist, xeyirxah mövqedən yanaşmaqla, onu daha çox işlətməyə oxumağa, çalışmağa sövq etmək, həvəsləndirmək üçün münasib sözlər, ifadələr işlədilir.

Şirin, nəzakətli danışmaq, Allahın, Peyğəmbərin buyruğudur. Həzrət Əli buyurur: “Qəzəblənməyin, simic olmayın, bərkdən salam verin, şirin danışın”.

İnsan heç zaman başqasının uğursuzluğuna biganə qalmamalıdır. Ədalətsizliklə qarşılaşmaq, xəstəliyə düşər olmaq və s. insanı sarsıdır, bədbinləşdirir. Belə vəziyyətdə ürəkdən təəssüflənmək, təskinedici söz və ifadələr (hər şey yaxşı olacaq, ümidinizi üzməyin, tezliklə sağalacaqsınız və s.) müsahibin gərginliyinin azalmasına, daxilən sakitləşməsinə səbəb olur.

Adamlar, hər hansı formada onlara əmr edilməsini o qədər də xoşlamırlar. “Bu işi edin” və ya “bu işi etməyin” əvəzinə “bu iş barədə fikirləşin”, “bu iş sizcə bir nəticə verə bilərmi?” kimi ifadələr işlətmək daha yaxşı olar.

Nitq praktikasında müsahibə “düzgün danışmırsan” kimi irad tutmaq məsləhət görülür. Bunun əvəzinə “yaxşı olar ki, bu haqda bir qədər düşünərdin” kimi ifadələrdə qarşı tərəfə müəyyən istiqamət vermək olar. Bütün hallarda hər hansı suala cavab verilməsi, tapşırığın yerinə yetirilməsi üçün insanlara imkan yaratmaq lazımdır. Bu cür yanaşma insanda öz gücünə inam yaradır, ümumiyyətlə cəmiyyət üçün əhəmiyyətini dərk edir.

Natiq mühakimə etmək, olanlara qiymət vermək bacarığına yiyələnəməlidir.

Mühakimə yürütmək baxımından insanları bir neçə qrupa ayırmaq olar. Bir qrup insan hər hansı məsələ barəsində qəti fikrini bildirir, heç bir həll variantı ilə razılaşmırlar. “Bunun çarəsi yoxdur”, “torpaqlarımızı geri qaytarmaq qeyri-mümkündür” və s. Bu cür mühakimələr dinləyicini razı salmır, çox vaxt konfliktə gətirib çıxarır.

Başqa bir qrup insan danışarkən uğursuzluğa daha çox meyl edir, ümumiləşmə aparır: “Mən bilirdim ki, heç nə alınmayacaq”, “bunun başqa çarəsi yoxdur” və s. Belə ifadələr dinləyicidə emosional gərginliyi artırır. Başqaları ilə ünsiyyətə girən hər hansı şəxs daha uyğun nitq modellərindən istifadə etməyə çalışmalıdırlar. “Mən istəyirəm”, “mən hesab edirəm”, “mənə lazımdır”, “Sizin fikrinizə şərikəm” və s. kimi modelləri işlətmək daha münasibdir.

Nitqin etik qaydalarına əməl etmək. Danışmaq zamanı başqasının heysiyyətinə toxunan, şəxsiyyətini təhqir edən (zırrama, qanmaz, meymun, burnunu soxmaq, məzələnmək, burcutmaq, boşboğaz, sərsəm və s.) söz və ifadələrə yol verilməməlidir. Bu cür söz və ifadələr hansı münasibətlə deyilməyindən asılı olmayaraq həmişə böyük narazılıqla qarşılanır, incikliyə, küsməyə səbəb olur.

Xalqın milli t f kk r n , ənənələrinə uyğun müəyyən nitq etiketi, normaları vardır ki, hər bir mədəni və savadlı adamın onlara əməl etməsi nitq mədəniyyəti baxımından zəruri sayılır. Danışığın milli mentalitetimiz  uyğunluğ  ünsiyyətin müxtəlif məqamlarında söz, ifadə, nitq etiketlərindən düzgün istifadə edilməsində  z n  göstərir.  n münasib xoşagələn etiketl rin yerində iřl dilməsi ünsiyyətə girən tərəfindən razılıqla qarřılanır. İnsanın arzusu, istəyi, hətta bəzən taleyi çox zaman onun nitq etiketl rini iřl d  bilməsindən asılı olur. Bu tələblərin gözlənilməsi insanların münasibətinin pozulmasına gətirib çıxarır.

İnsan bütün hallarda  z danışığına nəzarət etməyi, ifadələri ölüb-bi m yi bacarmalı, etika qaydalarını pozmamalıdır. Qeyri-normal danışığı görə adamlar məzəmmət edilməli, həm ailə, həm də ictimai yerlərdə nitqin etik normaları gözlənilməlidir.

Cəmiyyətdə, kollektivdə, ailədə və s. yerlərdə hər bir fərdin ř xsiyy tin , m nliy n  hörmət edilməlidir. İnsanlar arasında müxtəlif səbəbdən narazılıq, konfliktlər ola bilər. Bütün hallarda etik normalar gözlənilməli, təhqiramiz sözlərə yol verilməməlidir. Bunları iřl d nl r tənbeh olunmalıdır.

Natiqin nitqi, danışığı onun ř xsiyy tini, d nyag r ř n  m  yy nl řdir n, ətrafdakılara münasibətini nizamlayan bařlıca amillərdir. Kollektivdə ř xsiyy tl rarası münasibətləri tarazlamaq, m naqiř li məsələləri yoluna qoymaq, sağlam psixoloji iqlim yaratmaq   n rəhbər iř i digər keyfiyyətlərlə yanařı, yüksək mədəniyyətə, nümunəvi danışıq qabiliyyətinə sahib olmalıdır.

XIV Təvazökarlıq mədəni nitqin başlıca şərtlərindəndir. Nitqi tamamlayan ifadəli hərəkətlər

Adamlar öz şəxsiyyəti barədə bu və ya digər məqsədlə başqalarına məlumat verməli, danışmalı olurlar. Nitq fəaliyyətinin bu formasında bəzən təvazökarlıqdan kənar işlənən söz və ifadələrə yol verilir.

Təvazökarlıqdan kənar söylənən fikirlər insanlarda xoşagəlməz əhval doğurur. Belələri üçün yalnız öz fikirləri mövcuddur, başqalarının fikirlərini daim inkar edir, tənqidi mühazirələrlə razılaşırlar. Kim onlarla razılaşırsa, düşmən kimi qəbul edirlər.

Böyük mesenant H.Z.Tağıyev olduqca sadə və təvazökar insan olmuşdur. Onu yaxından tanıyan İngilis yazıçısı O.Nil öz əsərlərindən birində yazırdı ki, H.Z.Tağıyev təbiətən az danışan olub, özü haqqında isə ümumiyyətlə az danışmış. Bu onun təbiətindən, təvazökarlığından irəli gəlirdi.

Dahilər, savadlı, mədəni şəxsiyyətlər özləri barədə fəaliyyətləri haqda həmişə az danışmağa çalışmış, başqalarını onları tərifləməsinə razı olmamışlar.

Ta qədimdən yazıb-yaradan ədiblər, filosoflar sadəlik, təvazökarlıqla bağlı dəyərli fikirlər söyləmişlər.

Ə.Xaqani sadəlik və təvazökarlığı insana xas olan nəcib sifət kimi tərənnüm etmiş, lovğalığı pisləmişdir.

“Mənəm, mənəm” deyib öymə özünü,

Həmişə müxtəsər söylə sözünü.

Cahildir özünü tərif edənlər,

“Çox bilirəm” demə, bilsən nə qədər.

Geniş dünyagörüşünə, mükəmməl savada, yüksək intellektə sahib olan adamların nitqi, adi söhbətləri təvazökarlıq baxımından xoşagəlimli olur.

Onlar gördükləri işi ümumin adından təqdim edirlər: “Bizim bu sahədəki nəticələrimiz olduqca faydalıdır”. “Bu məsələyə bir qədər aydınlıq gətirməyə çalışmışıq”və s.

Çoxları öz fəaliyyətləri barədə danşarkən təvazökarlıq xatirinə belə ifadələr işlədirlər: “özünü tərif olmasın”, “özündən demək olmasın”, “təvazökarlıqdan kənar olmasın” və s. Belə adamlar lovğalığın nə olduğunu bilməz, hər hansı işinə görə təriflənməsini xoşlamazlar.

Deyilənlərdən aydın olur ki, təvazökarlıq mədəni nitqin başlıca keyfiyyətlərindəndir. Natiqin nitqi bu baxımdan nümunəvi olmalıdır.

Dünyanın böyük adamları bir də ona görə böyükdülər ki, öz uğurları ilə öyünmürlər, başqalarının qüruruna toxunmurlar.

İngiltərənin maliyyə nazirlərindən olmuş Lord Çesterfild oğluna deyirdi: “Əgər bacarırsansa ağıllı ol, amma bu haqda heç kimə danışma”.

Nitqi tamamlayan ifadə hərəkətlər. Nitq ifadəli hərəkətlərlə müşahidə olunur. Bu hərəkətlər (jestlər, mimikalar, və digər hərəkətlər) ya sözlə ifadə olunan mənanı nəzərə çarpdırır, ya da onu təsirli edir. Danışq zamanı müxtəlif bədən hərəkətləri (qaşı oynatmaq, baş tərپətmək, üz-gözünü

turşutmaq v s.) vasitəsilə müəyyən məna və fikir ifadə olunur. Bu cür jest, mimika danıřıq prosesində söylənilən fikrə uyğun lazımi effekt yarada bilir.

Lakin danıřıq, oxu zamanı nitqi tamamlayan bu əlavə vasitələrdən həddindən artıq istifadə etmək o qədər də məqsədəuyğun sayılmır. Danıřanın həddindən artıq  l-qol atması,  z-g z n  turşutması, əllərini bir-birinə vurmaı, boynunu sıǧallaması və s. fikrin yayılmasına, dinləyicilərin narahatlıq v  narazılıǧına səbəb olur, bəzən də g l ř yaradır.

Natiq digər sahələrdə olduđu kimi ifadəli hərəkətlərində də müəyyən  l l ri g zlm li, artıq hərəkətlərə yol verməməlidir. Natiq-m hazir ci danıřıǧında  l-qol hərəkətləri, digər jestl rd n mümkün qədər istifadə etmədən fikrini dinləyiciyə  atdırmaǧı bacarmalıdır.

XV Diskussiya mədəniyyəti

Adamlar gündəlik nitq praktikasında başqaları ilə dialoqa, fikir mübadiləsinə, diskussiyaya girirlər.

Fikir mübadiləsi müxtəlif məqsədlərə (məyyəyən bir hadisə barədə məlumatlanmaq, müsahibini nəyəsə inandırmaq, sövq etmək, nədənsə çəkəndirmək və s.) xidmət edir. “Dialoq” termini yunanca “dialoqos” sözündən götürülmüş, iki və daha çox şəxsin qarşılıqlı söhbəti, fikir mübadiləsi mənasını bildirir.

Geniş mənada dialoq müxtəlif əqidələrə, mədəniyyətlərə, siyasi görüşlərə, düşüncələrə mənsub insanların bir araya gələrək, mədəni ölçülər səviyyəsində bir-biri ilə danışması, müyyəyən məsələlərin müzakirə edilməsi yoludur.

Dialoq əsasən iki şəraitdə aparılır:

- a) Ailədə, küçədə, bazarda, iş yerində, nəqliyyatda məişət məclislərində və s.
- b) İctimai yerlərdə, elmi konfranslarda, simpoziumlarda, icaslarda, radio və televiziya verilişlərində və s.

Hər bir şəraitdə adamların normal fikir mübadiləsi, bir-birini anlaması üçün müyyəyən qaydalara, etik normalara əməl olunmalıdır. Bunlardan ən başlıcası ünsiyyətin səmimiliyidir. Bu, o deməkdir ki, birinci şəxs danışarkən axıra qədər dinləməli, müsahibinə fikrini açıqlamağa imkan verməli, sonra söhbətə qoşulmalıdır. Müsahibi mətləbdən uzaqlaşdığı zaman dinləyən tərəf icazə verin”, “üzr istəyirəm”, “icazə verin fikrinizə bir qədər aydınlıq gətirim” və s. kimi replikalarla onun danışığına müdaxilə edə bilər.

Dialoq Qurani-Kərimdə öz əksini tapmışdır. Orada səmimiyyət dialoqun vacib məqamlarından biri kimi qiymətləndirilir və göstərilir ki, fikri müxtəlif insanlar arasında münasibətlər etimad əsasında qurulduqda səmərəli nəticə verə bilər. Qurani-Kərim əhli-kitabla hikmət və gözəl öyüdlə mübahisə etməyi tapşırır: “Ya Rəsulum, insanları hikmətlə, öyüd –nəsihətlə Rəbbinin yoluna dəvət et, onlarla ən gözəl surətdə (şirin dillə, əqli səviyyələrinə müvafiq şəkildə) mübahisə et”.

Rəsmi yerlərdə vacib məsələlərlə bağlı aparılan dialoqlarda tərəflər səbrli və təmkinli olmalı, danışığın etik qaydalarına əməl etməlidirlər. Lakin bəzən belə olmur. Tərəflər mümkün qədər çox danışmağa, dediyini sübut etməyə çalışır, ucadan danışırlar. Çox təəssüf ki, televiziya ekranlarında bəzən belə dialoqlara tamaşa etməli oluruq. Dialoq nəsə öyrənmək, inkişaf etmək, yeniləşmək məqsədlərini qarşıya qoymalıdır.

İstər adi danışiq, istərsə də diskussiya prosesində normal nitq tonuna da riayət olunmalıdır. Normal nitq tonu mədəni danışığın başlıca şərtlərindəndir. Yerindən və məqamından asılı olaraq nitqin yüksək, adi və alçaq tonundan istifadə olunur. Auditoriyada natiq yüksək tonla danışmalıdır ki, fikrini eşidənlərə yaxşı çatdırırsın. Belə nitq tam təbiidir, dinləyiciləri razı salır. Digər situasiyada-dəhlizdə, yeməxanada, ictimai nəqliyyatda, məclisdə və s. yerlərdə yüksək tonla danışmaq, ucadan gülmək ədəbsizlik və nəzakətsizlik kimi qəbul olunur. Belə danışiq tərzi digərlərini əsəbiləşdirir, onların istirahətini pozur.

Uşaqlar normal danışiq fonuna hələ kiçik yaşlarından alışmalıdırlar.

Dediklərimizdən aydın oldu ki, nitqin normal tempi ictimai ünsiyyətdə olduqca əhəmiyyətli bir məsələdir. Hər bir insan bu keyfiyyətə yüksək dərəcədə yiyələnməlidir.

XVI Mədəni nitqin etiketləri.

İnsanlar onları əhatə edənlərlə ünsiyyətdə müxtəlif məqsədlərlə əksəriyyətin işlətdiyi bir sıra ifadələrdən istifadə edirlər ki, onların böyük bir qismini mədəni danışıqın etiketləri təşkil edir. Etiket fransızca **etiquette** sözündən olub mənası mərasim, təsnifat deməkdir. Vaxtilə monarx saraylarında, diplomatik dairələrdə və s. davranış qaydaları etiket adlanırdı. Hal-hazırda hər hansı bir cəmiyyətdə qəbul edilmiş davranış və nəzakət formalarına da etiket deyilir.

Xalqımızın milli təfəkkürünə, ənənələrinə uyğun işlənən bu ifadələr, hazır nitq modelləri insanları razı salır, onlarda xoş ovqat yaradır, qarşılıqlı anlaşmanı təmin edir. Dilimiz belə ifadələrlə zəngindir.

Müxtəlif nitq situasiyalarında, ünsiyyətin bütün formalarında (məs: müraciət, görüşmə, təbrik, alqış, telefon danışıqı və s.) işlədilən belə söz, ifadə və cümlələrdən bir neçəsini göstərək:

1. Kömək etmək, qulluq göstərmək məqsədilə: İcazə verin kömək edirəm; Qulluğunuzda olum; Sizə kömək etmək lazımdır?; Mən sizi eşidirəm; Nə buyurursunuz?; Sizi narahat edən nədir? və s.
2. İş gördürmək, soruşmaq, üzrxahlıq etmək məqsədilə: İnciməyin, Sizə zəhmət verəcəyəm; Əgər mümkünsə; Zəhmət olmasa, Sizi yormayım; Üzr istəyirəm; Rica edirəm danışın; Sizə əziyyət olacaq və s.
3. Məmnun olmaq məqamında: Razıyam; Etiraz etmirəm; Sizinlə şərikəm; Arxayın olun; Sizi unutmaram; Allah köməyin olsun; Tanrı sənə yar olsun və s.
4. Etiraz etmək, razılıq verməmək məqamında: Bu məni təmin etmir; Etirazımı bildirirəm; Sizin fikrinizlə şərik deyiləm; Bu mənim xoşuma gəlmir və s.
5. Təskinlik vermək, razı salmaq məqamında: Darıxmayın, özünüzü ələ alın; Əsəbləşməyin; Səbr edin; Bir qədər səbrli olun; Nə etmək olar, qismət belə imiş və s.
6. Qarşılaşma məqamında: Xoş gördük; Nə gözəl təsadüfdür; Həmişə siz gələsiniz; Sizi arzulayıyıq; Səni çoxdan gözləyirik və s.
7. İntizama dəvət, məzəmmət etmə: Sizdən bu hərəkəti gözləməzdim; Nəzakətli olun; Allah xatirinə razı olun; Danışığınıza fikir verin və s.
8. Qarşılama məqamında: Xoş gördük; Həmişə siz gələsiniz; Göz üstə gəldin; Gələn qədəmləriniz xoş olsun; Lap vaxtında gəlmisiniz və s.
9. Vidalaşma məqamında: Sizi səbirsizliklə gözləyəcəyik; Həmişə sağlığa gələk; Allah yolunuzu açıq etsin; Yuxunuz şirin olsun; Gecəniz xeyrə qalsın və s.
10. Görülən işin müqabilində razılıq, rəğbətləndirmə: Afərin; Əhsən; Sizə zəhmət verdin; Allah sizdən razı olsun; Qismət olsa əvəzini çıxaram; Səni Allah saxlasın və s.
11. Danışmağa başlamaq məqamında: İcazənilə fikrimi bildirim; Mənə söz verdiyiniz üçün minnətdaram; Sizin fikrinizə şərikəm və s.
12. Məsləhət qəbul etmə məqamında: Dediklərinizlə razıyam, Bunlar mənim xeyrimədir; Faydalı məsləhətləriniz üçün çox sağ olun; Sizin təklifinizi qəbul edirəm; Çalışacağam ki, dediklərinizə əməl edirəm və s.
13. Telefonla danışanda, zəng edəndə: Alo, sabahınız (axşamınız, hər vaxtınız) xeyir olsun; Bağışlayın, mən kiminlə danışırım; Bağışlayın vaxtınızı aldım; Deyəsən Sizi yordum; Təşəkkür edirəm və s.
14. Süfrə etiketləri: Bismillah; Bərəkətli olsun; Allah bol etsin; Nuş olsun; Buyurun; Çox sağ olun və s.

Şübhəsiz, mədəni nitqin etiketləri dediklərimizlə məhdudlaşmır. Dilimiz bu baxımdan olduqca zəngindir.

İnsanın etik, əxlaqi baxışları qısa zaman daxilində yaranıb formalaşmır. Bu, uzun sürən bir proses olub, ömrün bütün dövrlərini əhatə edir.

Ə d ə b i y y a t

1. A.Abdullayev. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı -2013
2. V.Aslanov, Z. Budaqova. Dil mədəniyyəti. Bakı-1979
3. M.Şirəliyev, M.Cəfərov, Z.Verdiyev. Nitq mədəniyyəti məsələləri. Bakı-Elm-1988
4. A.Abdullayev. Nitq mədəniyyəti və natiqlik haqqında. Bakı-1968
5. V.Qurbanov, A.Əmirli. Azərbaycan dili tədrisinin aktual problemləri. "Müəllim" nəşriyyatı. Bakı 2006
6. H.Həsənov. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı-1999